277083

SZÚDY ELEMÉR

TRIANON UTÁN PÁRIS FELÉ

OSZK

384.8

GENIUS KIADÁS

B

SZÚDY ELEMÉR: TRIANON UTÁN PÁRIS FELÉ

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZÚDY ELEMÉR

TRIANON UTÁN PÁRIS FELÉ

OSZK

GENIUS KIADÁS

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

EBBŐL A KÖNYVBŐL EZEN A
KIADÁSON KIVÜL HÁROMSZÁZ
GÉPPEL SZÁMOZOTT PÉLDÁNY,
AZ IRÓ KÉZJEGYÉVEL IS
KÉSZÜLT

R 2

2.A. 3848

276083

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1927 év. 82 sz.

R J 586
R 1965

6629 KORVIN TESTV. GRAFIKAI INT. BUDAPEST

Országos Széchényi Könyvtár

Éjjeli találkozás.

(Prológ is lehetne.)

(Az alább következő kis párbeszédet, amelyet némi jóakarattal misztériumnak is nevezhetnék, 1915 telén írtam Wolhinia hómezőin, a lövészárokban. A fronton csend volt, az oroszok napok óta nem támadtak, jutott hát idő emberibb életre és gondolkodásra is. Akkor igazán nem sejtettem, hogy eljutok még valaha francia földre s hogy ez olyan nagy élmény lesz számomra, amelyből egy könyv születik. Régi írásaim közt turkálva, akadt kezembe ez az igénytelen dialóg s különös elégtétellel állapítom meg, hogy azóta jóllehet csaknem tizenegy év mult el, a történelem zúgó árja keresztül csapott felettünk s darabokra törte a régi Magyarországot, felfogásom az alapvető kérdésekben nem változott. Ma is épp oly eleven erővel érzem a népek kibékülésének erkölcsi kötelességét, mint akkor, ma is állom és hirdetem, hogy a kölni dómnak és a rheimsi katedrálisnak meg kell érteniök egymást, hogy a politika a háború bukott angyala s mindennél, de mindennél hatalmasabb a népsorsokat kimérő örök folyamat: az igazságtalanságokat és hazugságot legyőző történelmi felértékelés.)

A decemberi éjszakában testetlen árnyak suhannak tova, alaktalan, lomhajárású fantómok, nem erről a földről valók, idegen, messzi világok sóhajos küldöttei. Jöttek, hogy arassanak millió életet, vérszomjas vágyukat hogy mohón csilla-

pítsák, mert patakokban folyik a drága nedv, s bíborpiros forrásai buzognak az istenitéletnek.

Nagy, pokoltüzes majális van a földön, tombol a gyilkoló kedv, lázadoz az erő, csak a szeretet és a béke jár kivert kuvaszként a téli ugaron.

Két komor óriás kél utra a karácsony révületében. Valami nagy érzés lázában megy egymás felé, keresztül a karácsonyi éjszakán a két ősi ellenség: a rheimsi katedrális, meg a kölni dóm. S amint közel érnek egymáshoz, megállanak. A dóm harangringással köszönti a Megváltó születését, a katedrális hangtalanul merül el a tompa, üres sötétségben.

A dóm: Mért nem szólal meg ajkad a szent óra dicsőségére, hová lett lelked szép zenéje, harangjaid szava?

A katedrális (összerázkódik): Barbár fiaid lőtték össze őket, szivem drága gyermekeit. Nincs többé szavam az Ur dicséretére, elrabolták beszédemet bősz tigris-kölykök, akik árnyékodban nőttek fel a Krisztus ellenségeivé.

A dóm: A véred hullása nem minket vádol, akik a megtámadott életet, Isten jókedvű, sugaras ajándékát védjük.

A katedrális: Mit adtatok a világnak eddig?

A dóm: Uj gondolkodást s mélyebb emberi törvényeket.

A katedrális: Az én véreim kiválasztottjai az Urnak s ők bizonyára tudják, hogy mit cselekszenek. A tisztább, a nemesebb faj uralmáért dúl most a harc, nekik győzniök kell, ez Isten akarata.

A dóm: Magányos őrállásomban sokszor elméláztam rajta, hogy miért akarja minden nép a maga módján boldogítani a világot? Rájöttem, hogy ez a természet legmélyéről fakadó utasítás,

melynek valamennyien egyformán engedelmeskedünk. Ezért bocsátok meg neked barátom.

A katedrális: Köszönöm kegyelmedet, de Champagne összes pincéiben nincs annyi mámor, mint abban a gondolatban, hogy a francia szellem nélkül üres, kihalt, szintelen volna ez a földgolyó.

A dóm: A német erő nélkül pedig összeroppanna. Ti vagytok a világ dekorációja, a mindenség falain a tapéta, a gobelin, de mi vagyunk az egész épületet összetartó vastraverzek.

A katedrális (kis szünet után): Mire jó ez az éjjeli fecsegés?

A dóm: Én örülök a találkozásnak, szivemből örülök. (Feléje nyujtja a kezét.)

A katedrális (habozik, vajjon elfogadja-e): Nehéz, nagyon nehéz . . . Én nem tudom . . . (Zavarodottan néz maga elé.)

A dóm: Sohse töprengj. Egész bátran. Megtehetjük azt, amire most milliók gondolnak ugyis. A mi elszámolásunk kész, nekünk nincs egymáson több keresni valónk.

A katedrális (sóhajt): De a prestige! a gloire! S mit szólnának a híveim, akik még romjaim között is keresik a megigazulást?

A dóm: Ha keresik, meg is találják és akkor már győzött a jobb ügy.

A katedrális (megkönnyebbülten): Azt hiszed? Te bizol még a világ megváltásában?

A dóm: Törhetetlenül. Milliók vére bosszút, haragot, keserű emléket, mindent ki fog mosni a lelkekből.

A katedrális (félénken nyujtja felé a kezét): Ma karácsony van . . .

A dóm (meghatottan): Elég volt a legdrágább áldozatból. Itt kóválygognak körülöttünk az öldöklés kegyetlen árnyai, ez a baráti kézszorí-

tás mind elüzi őket. Látod, már tisztul a láthatár s leszáll a földre az idők teljessége.

A katedrális: Egyszer, talán . . .

Keleten hajnalodik. A két óriás megrázkódik, mintha nehéz, hosszú álomból ébredne s a következő pillanatban helyén áll mind a kettő.

Az egész jelenet pár percig tartott. Senki nem látta, csak egy katona, akiben a rémület megfagyasztotta az eszméletet. Mire átgondolhatta volna, hogy megtörtént valóság, vagy emberi megindulások drámája volt-e ez a találkozás, vagy karácsonyi vizió csupán, — elsodorta őrhelyéről egy ágyúgolyó.

Trianon után Páris felé.

Esti hét óra. Májusi bíbor a hegyek ormán. Fenn a magasságban elszabadult fehér virágszirmok felhője száll; mintha tavaszi leánylelkek epedő kórusa kisérné utján, csupa mámoros erőfeszítés a világ, az ébredés himnuszai harsognak fel a vizekből.

A gyorsvonat haragoszöld mezőn száguld keresztül. A kies Wallensee mellett már elkanyargott utunk s messziről idecsillog a zürichi tó. Ez a nagy, tiszta rét olyan, mintha Böcklin álmodta volna ide. A misztikus esti világításban látni vélem rajta dühös kentaurok sötét körvonalait, amint magukfeledten nézik a vér és az erő heves játékait.

Tovább rohanunk. Itt már több komfortja van a természetnek. Mintha a beavatkozás kissé merész és önkényes is volna. Nem szeretem az ilyen „idomított" tájakat. Svájc talán úgy érzi: megengedheti magának az ilyen fényüzést, mert amugy is lépten-nyomon átölelik a lelket a nagy kozmikus harmóniák s nem árt néha, ha valami hüvösen emberi is száll a levegőben.

A fülkénk ajtaja nyitva áll, a folyosóról érdekes beszélgetés hangjai verődnek hozzám. Két férfi vitázik odakinn, magyarok.

— Hová utazol?

— Természetesen Párisba.

— Először?

— Igen. Furcsa érzés Trianon után.

A szivem hangosan kezd dobogni, mintha a

saját legbensőbb énem szólalt volna meg. Most már feszülten, aggódó figyelemmel kisérek minden szót.

A barna, magas, idősebbik, lehet úgy negyven és ötven között, derűsen, fölényesen mondja:

— Oh én már emancipáltam magam az efféle ellágyulások alól.

A másik felkapta a fejét. A hirtelen feltörő izgalom rekedté tette a hangját.

— Megdöbbentesz. Te nem érzed többé már azt, ami minden magyarban közös?

— Félreértettél. A csontjaim velejéig magyar vagyok, ha akarnék se tudnék más lenni. Különben se hajszolok világpolgári allüröket s undorodom az ilyen affektáltságtól. De nem is erről van itt most szó. Az élet és a tapasztalás megtanított arra, hogy a politikát el kell választanunk az alapvető életformáktól, elsősorban tehát a társadalomtól, a néptől, sőt az országtól is. Hidd el, ez olyan mámoros függetlenséget biztosít a léleknek. Nem próbáltad még? Mindig csak arra gondolni, hogy Poincare és Millerand nem a francia nép, tehát nem Franciaország.

A fiatalabbat úgy látszik nem győzte meg ez az okoskodás, mert hevesen kifakadt.

— Csak elkeseredéssel tudok mindarra gondolni, ami francia. Minden szerencsétlenségünk és nyomorunk okozóinak látom őket. Európa tömlöctartói ők.

— És mégis Páris felé tartasz?

— Igen. Magam se tudom ezt a különös ellentmondást megérteni. Leküzdhetetlen vágyat érzek utána. Sokszor úgy tünik fel, mintha veszélyt rejtene magában számomra ez az expedició s ez izgat. Be akarok menni az oroszlán barlangjába.

A másik hangosan felnevetett:

— No nem olyan veszélyes dolog. Ma már németnek lenni se provokáció Párisban, mely az egész világ hazája, magyarnak — mondjuk — legfeljebb arrogancia. Megnyugtathatlak azonban, ezt senki se fogja tudomásul venni.

Ez már kissé erős volt. Alig tudtam megállni, hogy közbe ne szóljak s le ne hurrogjam ezt a túlmerész „objektivitást". Nekem legalább is annak tünt fel s fölöttébb bántotta érzékenységemet. A beszélgetés azonban itt hirtelen megszakadt, a két magyar eltávozott az étkezőkocsi felé.

Mély hatást tett rám ez a különös débat, amely egészen váratlanul sok olyan problémát szólaltatott meg, amellyel kénytelen lesz még behatóan foglalkozni az új történeti elhelyezkedést kereső Magyarország. Kételyeim támadtak. Vajjon nem frivolitás-e mégis, hogy elviszem Párist látni az én meggyötört, agyongyőzött trianoni magyarságomat? Lehet-e, szabad-e tanulmány tárgyává tenni, hogy a mélyen sebzett és kiengesztelést váró magyar lélekre milyen hatással lesz a francia élet és szellem közvetlen közelsége?

Elhatároztam, hogy Zürichben leszállok a vonatról, visszafordulok és Berlinnek veszem utamat. Sokat vívódtam. És ekkor, nem tudni, hogy az öntudatnak milyen csodálatos eltemetett mélységéből fölemelkedett annak a kis harctéri írásomnak az emléke, melyet prológusnak tettem e könyv elé. A rheimsi katedrális, meg a kölni dóm eldöntötték a harcot. És akkor nyomban segítségemre sietett még egy emlék. Eszembe jutott az én barátom, Palágyi Menyhért, magyar gyötrődéseimnek meghitt társa, aki ott nyugszik már a darmstadti temetőben, az örök igazság karjai közt, amelyet egész életen át üldözött egy

filozófiai lángelme minden szenvedélyével. Az ő tragikuma is az, mint sok más nagy elődjéé: csak a sírban találkozhatott az ideállal, öntudata kihunyt, mielőtt az élet értelmét és lényegét megfoghatta volna. Még tán lesz rá idő és alkalom, hogy fáklyát gyujthatok Palágyi Menyhért géniuszának s egyuttal közzétehetem azt a levelezést is, amit a háború utáni legsúlyosabb esztendők alatt egészen haláláig folytattam vele a helyes magyar propagandáról, ami bizony az egész magyar jövő, az egész magyar élet.

Ő hirdette azt, aminek igazságát ez a könyv is hivatva lesz megerősíteni.

— Nem szabad kitérni az ellenség elől. Szembe kell fordulni vele, elébe kell menni nyitott szemmel és nyitott lélekkel. Le kell rántani róla a külső látszatokat, arcáról letépni a politika maszkját s akkor ki fog tünni, hogy nem is ellenség, hanem — ember.

A távolban már feltüntek a zürichi ívlámpák. Egészen besötétedett s nekem az volt az érzésem, mintha az éjszaka tüzes fekete ménlovai volnának befogva a mozdony elé s ezek ragadnának tova dühös rohanással az Ismeretlen felé.

Tehát felfedező utra indulok Franciaországba, mint a nagy világutazók, akik ismeretlen földrészeket, új népeket és kulturákat akarnak bemutatni a két ikertestvérnek, a Tudománynak és a Kiváncsiságnak. Érzem, hogy enyhítő körülményeket kell keresnem ehhez a merész vállalkozáshoz. Az első természetesen a lelki kényszer, amelyet fentebb már voltam bátor bemutatni az olvasónak s amelyről talán szabad remélnem, hogy már hazafias szempontokból is elnéző fogadtatásra talál. De ez egymagában nem elég,

mert a lelki kényszer szolgálhat döntően enyhítő körülményül bizonyos kriminális eseteknél, de egy úgynevezett írói vállalkozásnál? . . . Teljesen tisztában vagyok súlyos helyzetemmel, tudom, hogy feloldozást csak akkor nyerhetek, ha az én lelkem tükrén s ebben az igénytelen írásomban is hágy valami új színfoltot hátra az, amit láttam, ami gondolatokat ébresztett bennem, mosolyra, vagy elmélázásra indított. Az író felelőssége óriási s jaj annak, aki ebben a felelősségben elmarasztaltatik!

Éjfélkor lehettünk Baselben. Hosszú ideig, csaknem két óra hosszat áll itt a vonat. A szerelvényt kihuzzák a fedett csarnokból, azt hiszem francia mozdonyt kapunk, közel a határ. Az állomás külső része meglehetős gyatrán világított s annak az életnek a mechanizmusában, amelyet itt most érzek s amely talán mindenütt a világon egyformán zakatol, a fénynek és árnynak ilyen eloszlása mellett megsejtek bizonyos misztikus vonást. A fény és árny, amint egymásba olvadnak vagy egymástól távolodnak: micsoda halálos játéka az életnek, művészetnek, szerelemnek! Fáradtan mozgó alakok ténferegnek a sinek közt: a virrasztás, a komor éjszakai kötelességteljesítés fantomjai. Ők hordják a vállukon ennek az éjszakának a misztériumát.

Basel után még forró hőség csapott be a nyitott ablakon s Troyesnél arra ébredtem, hogy dermedtek a tagjaim a hidegtől. A kontinentális éghajlat meglepetései. Virradt. A napkorong nem szökött fel az ifjú sugárzás tüzében az égre, mint máskor, ma mintha fáradt volna s nyujtóztatná elernyedt tagjait. Szürke párák ülik meg a tájat. Félig nyitott szemmel, de egészen nyitott lélekkel nézek ki s várom a nagy megrázkódta-

tást, amelynek okvetlenül érnie kell, mert hiszen most pillantottam meg életemben először a francia földet. Mohó türelmetlenséggel szivom fel magamba a tájnak minden ritmusváltozását s határozottan lámpalázam van, de nem olyan, mint a színészé, aki a közönség kegyéért és tapsaiért küzd, az én izgalmam valamelyes negativja a lámpaláznak, én azért feszengek bensőmben, hogy a táj hódítson meg engem, hogy a vidék ejtsen rabul, hogy én boruljak le a természet fenséges alakítása előtt.

Nos, ez nem a nagy megrendülések órája volt számomra. Egész egyszerű prózai föld ez, amelynek a stílusa valóban olyan nyugalmasan, minden keresett elokvencia nélkül gördülő, mint a francia epika cikornyátlan mondatfüzéseé. A vonatunk mérsékelten halad, van idő a szemlélődésre. Most már fölfedezek dolgokat, amelyek karakterisztikusak s a muló percek tálcán hozzák elém az összehasonlításokat. Nagyon ismerős nekem ez a táj. Már láttam valahol ezeket a lankás buzatáblákat, a haragosan zöldülő kukoricásokat, meg ott, azt a messzire néző nyárfák közül ide fehérlő majort. Az a gyalog akác is olyan bizalmasan integet felém. A képek, a realitások, azok határozottan franciák, a szinek, a hangulatok, az imponderábiliák, azok mélyen és erősen magyarok. Talán csak azért, mert ezeket mindenüvé magunkkal hordozzuk? Nem, nem, érzem, hogy ennek a pillanatnak a fantáziája független lelkemnek minden tehertételétől s ennek a felismerése hozza meg számomra az első kielégülést. A magyar Alföld mithoszi erejét érzem dobogni itt a messzi idegen föld sárguló gabonatábláinak szivében. A kaszapengés zenéjét itt is úgy kell szeretniök az embereknek, mint otthon a Duna-Tisza közén, nem lehetnek

tehát olyan idegenek és ellenségek hozzánk ezek a buzaimádó gall parasztok!

Már sok kilométernyire Páris előtt megkezdődik egy kislakásos rengetege az újmódi városterjeszkedésnek. Ez már tisztára nemzetközi jelenség, Budapest körül megtalálni éppen úgy, mint Bécsnél, vagy egyebütt. Az a fonák, háború utáni világ termelte ki magából ezt is, mely állandóan félmegoldásokkal dolgozik s nem volt még egyetlen egészséges gesztusa se politikában, se közgazdaságban, még kevésbbé szociális téren. Én általában nagy barátja vagyok a független kisexisztenciák teremtésének, mert szerintem ez az egészséges társadalmi evolúciónak egyetlen természetes és járható utja s meg vagyok győződve róla, hogy ezt a sokezer embert is az önállóság, a saját tűzhely, a *független porta* utáni vágy hajtotta ki a metropólis mélyéből, amelynek izzó feszültsége természetesen sokat vesztett ezáltal erejéből; — de itt mégis sok minden hiányzik még. A probléma halálosan komoly, a megoldási kisérlet betegesen gyönge. Az elhagyatottság érzése fogja el az embert, amint látja ezt a sok, minden rendszer nélkül összezsufolt papirmasé kalyibát, a többnyire szoba-konyhás, pirosra, kékre, zöldre, vagy sárgára festett játékházakat, amelyek azért bizonyára hallatlan erőfeszítésekből és nélkülözésekből támadtak életre. Van ebben valami mélyen megható s az ember önkénytelenül is reklamálja azt a hatalmas segítőkart, amely hivatott volna ebbe a zürös kaoszba rendet, tisztaságot, türhető életformákat hozni. Ennek a karnak lendületet adhatna a nagy győzelem is, úgy látszik azonban, ezekre a lendületekre most máshol van szükség.

Jámbor utazó, ki Párisnak indulsz, ne kérj hotelcímeket hazai ismerősöktől, mert úgy jársz, mint én.

Az autótaxi elröpített bennünket a bemondott címre, egy Hôtel Meublébe, a Rue de l'Arcade-on, amelyet mint elsőrendű helyet ajánlott a budapesti ismerős. Szegény, ő bizonyosan jót akart, de az izlések különbözők! Ide már két nappal előbb táviratoztunk, jeleztük érkezésünk pontos idejét s a következő fogadtatásban volt részünk.

A podgyászunkat egy álmos szolga immelámmal lerakta az autóról s beléptünk egy szűk és rosszszagú lépcsőházba, ahol a legszorgosabb kutatás után se tudtam felfedezni a hotel ismérveit. Szelid érdeklődésemre, miután vagy tiz percet vártunk, hogy kivel lehetne itt a szoba ügyét elintézni, előcsoszogott egy középkorú hölgy, aki mint directrice mutatkozott be. A toilette-jéről csak annyit, hogy a lábán valami bizonytalan szinű ócska félcipő szerénykedett, harisnyát azonban elfeledett a hölgy meztelen lábszáraira huzni. A többit, méltóztassék elképzelni. Szóval a nagyszerű helyen már-már kezdtük magunkat kitünően érezni, idáig azonban még csak gyöngéd meglepetés csipegetett bennünket, ámulatba, vagy ha úgy tetszik ájulásba akkor estünk, amikor őnagysága kijelentette, hogy nincs szoba.

— A helyzetre való tekintettel ennek tulajdonképpen örülnöm kellett volna, mégis elkeseredéssel kiáltottam fe:

— De hiszen táviratoztam! Nem kapta meg a sürgönyünket?

Rendithetetlen nyugalommal felelt:

— Oh igen, megkaptam.

— No és nem tartotta fenn a szobát számunkra?

— Természetes, hogy nem. Tegnap jelentkezett egy vendég, annak kiadtam.

Itt nem volt mit keresni többé. A podgyászt kihordtam a kapu elé, az első arra jövő taxira fel s aztán megkezdődött a hajsza a további címek után. Mert volt még öt. Egyik ragyogóbb a másiknál. Mit untassam önöket? Reggel kilenc órakor megérkeztünk negyven órai fárasztó utazás után s délután háromkor még nem eveztünk révbe. Végre egy kedves párisi barátunk, aki a Gare de l'Est-től végigkisért bennünket ezen a kálvárián, megkönyörült rajtunk s elvitt egy kitünő helyen lévő csendes kis hotelbe, a Boulevard Haussmannon. Ott végre megpihenhettünk.

Képzelhető, milyen hangulatban vágtunk neki másnap Páris rengetegének.

Két előadás.

Egy előkelő francia, aki hazája dolgainak emelkedett szempontú és tárgyilagos meglátója, a következőket mondotta nekem:

— Ez a kor az általános kimerültség és fáradtság korszaka. Nemcsak az emberek és társadalmak fáradtak el, hanem az intézmények is. Igy elsősorban a pénz és a parlamentárizmus. A két tényező sorsa nem is lehet különböző. Végzetük összeforrt s nehéz volna annak megállapítása, hogy a bajok előidézéséből melyik felet illeti a nagyobb rész, a nagyobb felelősség. A frank a politikát okolja, a politika a pénzt. És mind a kettőnek igaza van.

— A frank és a parlamentárizmus válsága szinte egyidőben robbant ki Franciaországban. A francia parlament valahogy túlnőtt önmagán, elephanthiázisba esett. Feje, végtagjai túlságosan megdagadtak és súlyukkal ránehezednek az egész kormányzatra. Mind a két kamara olyan jogokat arrogál magának, amelyek nem illetik meg s amelyek a törvényhozás szellemével nem is férnek össze. A végrehajtó hatalom a kormányzaté és nem a kamaráé, még kevésbbé a szenátusé. A francia parlamenti jogfejlődés számára pedig ez már túlhaladott álláspont, mert mind a két Ház executiós hatáskört arrogál magának. A különböző bizottságok, melyeket a háború teremtett meg és juttatott kivételes hatalomhoz, ma már ott tartanak, hogy valóságos parlament fölötti parlamentet játszanak,

minisztereket citálnak maguk elé s ítélnek fölöttük. Sőt beleavatkoznak az adminisztrációba is.

— A pártpolitika valóságos orgiáit üli a francia politikai életben. Ez természetes következménye a proporcionális választói jognak. Azok az államférfiak, akikben van még felelősségérzet, már régen állást foglaltak a kerületenkénti személyszerű választói rendszer visszaállítása mellett, sőt egy ilyen értelmű törvényjavaslat is fekszik a kamara előtt. De melyik kormány merné elszánni magát, hogy most napirendre tüzzön ilyen javaslatot? Pedig enélkül nincs megoldás, nincs kibontakozás és nincs frankszanálás. Átmeneti látszateredmények lehetnek, voltak is, de ezekben már senki sem hisz.

— Talán egy új és erkölcsileg megkorrigált Boulangèrnek kellene jönnie? A parlament képtelen sorsdöntő kérdések megoldására. És ezt érzi a társadalom is. A francia polgárok gyűlölik a párttusákat, de tehetetlenek vele szemben, mert maguk is rabjai.

A Palais de Bourbon fényesen ki van világítva. Éjjeli ülést tart a kamara, izgalmaktól túlfütött a levegő. Benn a teremben mindenki egy nagy felelősségérzet erkölcsi súlya alatt görnyedten ül a helyén s titokban, legalább is átmenetileg, szabadulni szeretne attól a dísztől, amit a francia polgár részére a képviselőség jelent. Mert nagy dolog törvényhozónak lenni, meglátni az életszükségleteket és tettekbe kovácsolni kielégítésüket, kimérni a jogfejlődés utját, medret ásni a történelemnek, szóval formába önteni mindazt a viharzó érzést, kavargó indulatot, hagyományos ösztönt, amit felületesen népakaratnak neveznek!

De mi a népakarat? Az egyik azt mondja, hogy a forradalom, a másik, hogy az alkotmányos törvényhozás. Pedig mindkettő csak az akarás illuziója.

Az akarat sohasem kollektiv, mindig egyéni. Semmiféle forradalmi kitörés, vagy akár a legszabályosabb népszavazás belsőleg, organikusan egységes akaratnyilvánításnak nem tekinthető. Az akarat mindig személyhez kötött, attól el nem választható, már pedig a nagy szociális döntések és politikai megmozdulások lényegükben tömegszuggesztiós jelenségek, melyek igen általános nagy irányokat talán megjelölhetnek, de preciz munkára képtelenek. Sokan azt mondhatnák erre, hogy a népszavazásoknak ez nem is lehet hivatásuk, ott van a parlament. Igen ám, ha az akaratátvitelnek ez a műszere nem volna olyan tökéletlen instrumentum. Lemérte vajjon valaki a különbséget a választási kortézia alatt hirdetett politikai eszmék és a későbbi törvényalkotásokban lefektetett elvek között? Minél nagyobb ez a távolság, annyival közelebb van a számonkérés. A választópolgár, aki azt hiszi, hogy az ő szavazata döntő súllyal esik a história mérlegébe, elképedve látná, ha volna kedve és gondolati ereje az összehasonlításokra, hogy mivé lett az a misszió, amellyel ő utnak bocsájtotta szeretett képviselőjét.

Mintha most mégis ilyen számonkérő periódushoz ért volna újból a francia néplélek. Ezért látni annyi lehorgasztott főt a kamara üléstermében, s ezért vélik tanácsosnak a hon tisztelt atyái pártkülönbség nélkül esténként a hátsó ajtón való távozást?

Még nincs itt a valódi népszenvedély és csak idegesség, ami most döngeti a Palais Bourbon

szárnyas kapuit, de könnyen elérkezhet a pillanat, amikor nemcsak nagy, de igen nehéz és veszélyes feladat lesz a törvényhozói hivatás. A tragikus válságok izgalmai emelnek ki a néplélek mélységeiből számonkérő meglátásokat.

Kinn a téren, a kamara peristiliumának tizenkét korintusi oszlopa előtt ezernyi tömeg nyüzsög és várja az odabenn lejátszódó eseményekről szóló hiradásokat.

A sokadalom egész a Pont de la Concordeig feketéllik, ordítása néha behallatszik az ülésterem nyitott ablakán s megrezzenti a bennülőket.

Akárcsak a tőzsde előtt, galopinek rohannak föl és alá s hozzák az ujságokat. Ugyanez a hírszolgálat a tömeghangulat változásairól kivülről befelé is meg van szervezve.

Az egyik hirnök ezt jelenti:

— A szocialisták vagyondézsmát követelnek.

— Nem adunk — zugja rá egy csoport.

A másik igy szaval:

— A kormány a Banque de France aranyait akarja elrabolni.

— Le vele! — riad fel a tulsó oldalról.

S ez igy megy tovább végnélkül. Minden öt percben új hirnök érkezik s új indulatok harsannak ki a tömegből.

Éjfél már rég elmult, de az élet a téren csak oly zajos és úgy hullámzik, mint este 10 órakor. Két párisi citoyen cserél most eszmét. A kistőkések osztályához tartoznak, ők a legfanatikusabb hivei a magántulajdonnak és a vagyon sérthetetlenségének. Mellettük szocialisták vitáznak s miután ők a hangosabbak, az ő szavukat hallom:

— Csak radikális megoldás mentheti meg Franciaországot. Elég pénzük van a gazdagoknak, bele kell nyulni a tárcájukba!

Mintha puskaporos hordóba csóvát dobnának, úgy hat ez a beszéd a rentier-polgártársak gazdasági érzékenységére. Odavannak a felháborodástól és hevesen tiltakoznak minden kommunista merénylet ellen. Parázs vita kerekedik, mely már-már tettlegességgé fajul, amikor valaki hirtelen elkiáltja magát:

— Á bàs le ministre de Finance!

Csodálatos a hatás. Egyszerre lecsillapodik mindenki, a haragos ellenfelek megbékélnek, úgy látszik a tömeg lelkiállapotát valaki igen frappánsul fejezte ki.

Hanem azért benn a teremben folyik vigan tovább a frankmentés. A meghasonlás furiái tépik odabenn egymást, vajjon mi jó származhatnék ebből? S ez az ezerfejű, ezerkarú szörnyeteg, a pénz tragédiájának robbanásig átfütött, mégis érzéketlen közönsége konokul, nagy elkeseredéssel szivében áll itt a Bourbon-palota előtt és vár. Maga se tudja, hogy mit, csak vár.

Nem messze a Palais Bourbontól a Champs Elysée-n, a Rond Point-nél egy másik előadás folyik. Szinte párhuzamos amazzal, mely miniszterek és képviselők üstökét izzasztja. Itt nem olyan komor és vigasztalan a hangulat. Itt van az Ambassadeur nevű nyári szinház, amely nagy látványos revüt hirdet. Megváltjuk a jegyünket 40 frankért és helyet foglalunk a földszinten. Csak lassan telik meg a nézőtér, de mire a műsor meztelen attrakcióihoz érünk, már alig van üres hely. Isten tudja, a nuditással úgy van valahogy az ember, hogy a kevesebb az

mindig több és a minden, hogy is mondjam csak — az már nem művészet és nem szépség. Nem túl, hanem erősen innen van rajta.

Ez az élő huskiállítás a l'Ambassadeurban egészen hidegen hagyott. A bon ton és a divat — ez a meztelenkedés se tekinthető egyébnek — nem alkalmas különösebb emóciók felkeltésére. Fásult, unott arcok ültek körülöttem, csak a st. cyri-i katonai akadémia növendékei tapsoltak bőszülten az egyik sarokban. Nekik ifjúságuk túláradó erejében nemcsak joguk, de kötelességük is ez.

Egy szempontból figyelmet ébresztett bennem mégis ez a látványosság. Francia és angol hölgyek vonultak fel benne csoportosan, s ez alkalmul szolgált arra, hogy összehasonlításokat tegyek a két nemzet nőinek testkulturája között. Hogy mennyire külön uton jár a francia és az angol nő, azt még itt, a bretlin is meg lehetett állapítani. Az angol nő a sport utján az egészség és az erő felé halad, a francia nő célja marad, mi volt a multban, a Montespanok korában: a raffinált szépség és a hódítás. Nem tehetek róla, én határozottan egészségpárti vagyok.

A revü véget ért, s a szinpad, mire a függönyt újra felhuzták, már egy ülésterem képét mutatta. Még pedig a kamara üléstermének kicsinyített mását. A gyöngébbek kedvéért egy nagy cégtáblát is kifüggesztettek, amelyen tántorgó betükkel kiabált a felírás: Chambre des Députés.

Miért vannak itt még a betük is berugva?

Meglátjuk mindjárt. A képviselők bevonulnak, sietve elfoglalják helyeiket, majd megjelenik az elnök, csönget és megnyitja az ülést.

Jelenti, hogy a frankválság van napirenden s következik a pénzügyi expozé. A pénzügyminiszter úr kiván szólni.

A miniszteri padokból felemelkedik egy bizonytalan mozgású alak, a pénzügyminiszter és a hallgatóság nagy ámulatára kijelenti, hogy az elnök téved, neki esze ágában sincs beszélni.

A képviselők egyik fele dühöng és hangosan méltatlankodik, a másik rész harsogó kacajban tör ki. A példát követi a nézőtér, mindenki a hasát fogja, úgy nevet. Mi is. Hogyne, mikor a pénzügyminiszter úr már legalább öt pohár konyakot hozatott gyors egymásutánban a terembiztossal, hogy bátorságot szedjen magába az expozéhoz és még sincs benne elég kurázsi. Az elnök ridegen felszólítja, hogy vagy beszéljen, vagy mondjon le. Az ellenzék tombolva helyesel, a nézőtér is. Hosszabb feleselés és gorombáskodás kezdődik az elnök és a miniszter közt, aki közben olvasatlanul issza a konyakot. Végre a kormánypárti képviselők elunják a dolgot, megragadják a pénzügyminisztert s felcipelik a szónoki emelvényre.

Idáig tehát eljutott volna már, de hátra van még az expozé, mely hivatva lenne a frankot megmenteni. A miniszter gyanusan inog a szószéken, csak néhány befejezetlen mondatot tud kinyögni, azt is zajos közbeszólásoktól kísérve, hátra tántorodik, majd előre bukik, s heves csuklás fogja el. Nosza gyorsan, gyorsan még egy konyakot. Az ellenzék most már a kormánypárttal együtt hevesen kiáltja:

— Lemondani! . . . Lemondani!

A miniszter pillanatra magához tér, először tiltakozni készül, de aztán hirtelen mosolyra derül.

— Uraim, önöknek igazuk van, a frankot csak így lehet megmenteni: ezennel bejelentem lemondásomat.

És letámolyog a szószékről.

A darabnak vége. A hatás óriási. A Palais Bourbonban már nyolcszor, vagy kilencszer próbálták a pénzügyminiszterek úgy alátámasztani a frankot, hogy eltávoztak a helyükről, vajjon a tizediknek is ez lesz a sorsa?

E rövid kis pillanatban szemtől szembe állottam a kor lelkével. Ime, miben éli ki magát a francia psyche. A frankért való küzdelem mindent betöltő erővel uralkodik a lelkeken a parlamenttől a l'Ambassadeurig és vissza. A különbség csak az, hogy ami ott tragédia, az itt komédia. Kellemes, ötlettel teli, nagyon gúnyos s amellett mégsem bántó. Nem állottam meg, hogy oda ne forduljak egy francia szomszédomhoz:

— Azért csodálom, hogy ezt megengedik. Nagy politikai fényűzés ez!

A francia úr fölényesen mosolygott, látta, hogy idegen vagyok. Csak ennyit mondott:

— Ezt még kibirjuk valahogy.

Megszégyenítően igaza van. Az a nemzet, mely így értékeli az öngúnyt és a szatirát, mely egy könnyű élcért hajlandó feláldozni minden politikai meghatottságot, amely társadalomnak ilyen poklokon keresztültörő, elpusztíthatatlan jókedve van, azt nem kell félteni.

Mikor két óra felé elhagytuk a l'Ambassadeurt, a Palais Bourbonban még tartott az ülés.

A tömeg talán még nagyobb és lázasabb volt, mint néhány órával ezelőtt. Éppen az utolsó hirnökök érkeztek s a tömegben határtalan izgalmat keltve jelentették:

— A kamara elnöke leszállott székéből és megbuktatta a kormányt.

Akár csak a l'Ambassadeurben. Ezek a francia bohózatírók néha csodálatos divinációval dolgoznak.

Megismerkedtem egy udvarhölggyel.

Az a francia barátom, akivel peripatetikus sétákat végeztem Párisban és környékén, a Place des Vosgeson lakott, a 7. szám alatt, igen előkelő szomszédságban, mert a mellette levő 6. számú házban Victor Hugo élt 1832—1846-ig. Most egy kedves kis múzeum a franciák orgonaszavú költőjének hajdani lakóháza.

Vétenék a hagyomány ellen, ha a barátom pontos címével nem szolgáltam volna, mert Franciaországban az irásmű, de különösen a regény bon-tonjához tartozik a megbizható adrésse. A regényíróknak az utca és a házszám legalább is olyan fontos, mint a hősnő toilettje, amin egy cseppet sem szabad csodálkozni, mert a francia a rendez-vous-ok nemzete. Ez a tér is büszke tradiciók terhe alatt görnyed, XIV. Lajos idején a legfelsőbb társaság kedvelt találkozóhelye volt. Akkor még Place Royale-nak hívták. A forradalom ugyan megváltoztatta a nevét, de a házakat megtartotta a kegyelet és az izlés régi kedves építészeti jellegükben. Teljesen azonos kontsrukciójú házak állanak itt egymás mellett, csinos árkádjaikról, magas tetőikről szinte megbabonázó elevenséggel tekint le ránk a XVII. és a XVIII. század.

Ennek a térnek van egy modern megfelelője is Párisban, a Place Vendôme, amely ugyanazt a szerepet tölti be, mint a Lajosok alatt a Place Royale. Most ez az elegáns világ

találkozóhelye. Itt ma két nagyhatalom uralkodik: az ékszer és a parföm. A legragyogóbb drágaköveket és a legkábítóbb illatszereket itt árulják. Antiszociális, ostoba hazugságok, amelyekért milliárdokat áldoz az emberi hiúság.

A Place Vendôme egész rendkivüli építészeti különlegesség. Két teljesen egyforma palota az egész tér, egyik oldalán a ministère de la Justice, a másikon a Hotel Ritz. A történeti levegőt Napoleon Vendôme-oszlopa képviseli. Ennek a térnek olyan parfömje van, amilyet az illatszergyárak nem tudnak készíteni, de amely a mai Páris leglelkét jelenti.

Terekről lévén szó, most már engedjék meg, hogy engedelmeskedjem a Place de la Concorde fantasztikusan nagyszerű viziójának és kijelentsem, hogy ha a velencei Márkus-tér a világ legelegánsabb táncterme, akkor a Concorde-tér ragyogó vestibül, ahonnét szabad és büszke belépés nyilik a világ fővárosának minden részébe. Hittorf összehasonlíthatatlan szépségű alkotása legyőz minden kishitűséget, himnusza az emberi erőnek és alkotóképességnek.

Este hat óra volt, amikor barátommal megállottunk a Concorde-tér észvesztő forgatagában és néztük az autókat, mint rohannak emberi terhükkel ezer és ezer ismeretlen cél felé. Gigantikus, lenyügöző látvány. A Champs Elysées torkolatából özönlik ki s arrafelé is zúg el a legtöbb gép. Ez a forgalom már nem is emberi, ez infernális. Az ember érzi, hogy a Gép zsarnoki uralma fekszik itt mindenen s a gyalogjárás hőstett, vagy ostobaság. Azt hiszem nincs messze az idő, amikor a gyalogjárók itt külön vallási szektává fognak tömörülni és fanatikus harcot kezdenek régi jogaik visszaszerzéséért.

Ezt az észrevételemet közlöm a barátommal. Elmosolyodik.

— Én már rég gondolkozom azon — mondja — hogy a gyalogjárásnak valami új technikája kell, hogy elkövetkezzék. Még egy bennszülött párisinak sincs meg itt a biztonságérzése, hát még egy idegennek? Ez nem maradhat így, mert meggyűlölteti az emberekkel Párist. A soffőrök teljesen anarchizálták az utca életét.

— Teljesen igazat adok önnek. Ugy tudom azonban, hogy ennek főként az idegen-invázió az oka. Hallottam, hogy a soffőröknek több mint tiz százaléka orosz emigráns. Magam is összekerültem egy ilyennel. Egyáltalán nem ismerte Párist, s nekem kellett utbaigazítanom. Amikor célhoz értünk, udvariasan bocsánatot kért és bemutatkozott, hogy ő orosz herceg. A borravalót azonban elfogadta.

Amíg ez a beszélgetés tartott, a Concorde háborgó tengerének egy kis aszfaltszigetén állottunk, ahová nem csaptak fel a hullámok. Nem tudom mi juthatott a barátom eszébe, hirtelen odafordult hozzám:

— Be fogom mutatni a francia monarchia utolsó udvarhölgyének, akit megismerni öröm és gyönyörűség lesz.

— ??

— Ne kiváncsiaskodjék, holnap reggel 7 órakor legyen a Gare des Invalides-on.

Páris és Versailles között meglehetős egyhangú a vidék. Kezdetben a Szajna partján halad a vasut, amely csodálatosképen nem magántársaságé, hanem az állam tulajdona. Ne vegyék rossz néven a franciák, de a Szajna, legalább itt benn a városban, nem hangol költői ellágyulásokra. Egészen közepes folyó s a vize szürke,

iszapos, tükre egyáltalán nincs, a lelkét hát nem lehet meglátni. A két parton erősen külvárosi izű házak, majd gyártelepek, köztük a Renault-féle automobilgyár, ahol állandóan több ezer magyar munkás dolgozik. Messziről idezöldellik a meudoni erdő, csak az hoz egy kis szint és üdülést ebbe a füstös, kőszénporos egyhangúságba.

De itt van Versailles, ahová elhozott a barátom. Pillanatnyilag már nem is gondolok az udvarhölgyre, a történeti kép, mely elém tárul, teljesen lefoglal.

XIV. Lajos büszke lovasszobra állít meg a Place d'Armes-on. Napoleon mellett ő az a francia hadur, aki nem akarta ismerni azt a szót, hogy vereség. A császár győzelmei mindenesetre világrengetőek, de amazokban jóval több volt a stabilitás. A Lajosok kora általában sok belső rokonságot mutat életvitelével és örömkeresésével az Augusztusok századaival, amelyek épúgy pompába, ragyogásba és zsarnokságba fulladtak.

Versailles egész külön világ — tizezer embert könnyen lehetne elhelyezni a kastély összes helyiségeiben. A hatalom, mely ezt megteremtette, csak abszolut lehetett. Az emberi élnivágyásnak és művészi akarásnak hasonló erőfeszítéseire ma már gondolni se lehetne s volna egy uralkodónak bármekkora hatalma, Versaillest még egyszer nem építhetné fel. A modern demokráciák teherbíró képességéből erre már nem futná.

Bizonyos melankóliával kellett gondolnom erre, (anélkül, hogy ennek a multnak a visszatérését kívánatosnak tartanám), mikor láttam, hogy a büszke, szinte egymásra ágaskodó paloták homlokzatáról leszégyenkezik az elhanyagoltság, lerí a pusztulás. Annál feltünőbb és kellemetle-

nebb látvány ez, mert a palota város felőli frontjának nincs egységes építészeti képe, különböző időkben épülvén, három stílus is keveredik benne. Az idő alaposan kikezdte Versaillest. Mansart, Le Vau, Gabriel és Dufoir nagyszerű alkotásai erősen kőműves után kiáltanak s ha néhány évig még elmarad a tatarozás, helyrehozhatatlan károk származhatnak. Beszélnek ugyan arról, hogy egy amerikai konzorcium hajlandó volna a kastélyt restauráltatni, de ennek a tervnek bizonyára üzleti háttere van.

Még szomorúbb és siralmasabb a kép, ami bent fogadja az embert. Nemcsak a lépcsőházak és galériák, hanem a belső termek faláról is hull a vakolat és bomladozik a kárpit. A faburkolás éppenséggel rossz állapotban van. Különösen szembetünő ez XV. és XVI. Lajos lakosztályaiban, ahonnét a butorzat legnagyobb része is hiányzik. A Pompadour marquise nyoszolyája azért itt van s éppen egy exotikus keleti házaspár áll előtte. A férfi valami hindú herceg lehet, magas, sötét arcú ember, európai öltözetben, de fehér túrbánnal a fején. Szúrós fekete szemét bizalmatlanul, ellenségesen szegezi mindenkire, aki felesége közelébe ér, rövid angol bajuszát idegesen tépi ilyenkor. A szegény kis asszonyka törékeny, gyenge termetű, vékony teremtés, nem lehet több 14—15 évesnél, míg a férfi legalább negyven. Olyan féltékenyen őrzi ez a kegyetlen rabtartó, hogyha hosszabban időzik valahol, s netalán egy férfire meri vetni ártatlan, riadt tekintetét, melyben csak félelem reszket és segítségkérés esdekel, már durván lökdösi előre és fenyegető hangon utasítja rendre. Közfeltünést keltenek, mindenki csak velük foglalkozik.

Egy piros fezes török, vagy egyiptomi inas van a kiséretükben. Lehet, hogy éppen azok

közül a fellahok közül való, akikről Edmond About nagyszerű regényt írt. Amilyen gonosz és haragos a gazda, épolyan jóarcú és vidám a legény. Fehér fogsora mindig kicsillog fényes, szurkos ábrázatából, s egész fesztelenül szólít meg bennünket, tört franciasággal, amint látja, hogy ura és urnője a másik terembe lépett át. Észreveszi, hogy idegenek vagyunk s úgy látszik ezért van több bizalma hozzánk.

— Kik vagytok? — kérdezi keleti egyszerűséggel.

— Magyarok — feleljük.

Nem érti, s határozatlanul néz ránk. Valami hirtelen eszébe jut s felnevet.

— Volt háború? — kérdezi.

— Voltam, a törökökkel harcoltam együtt.

— Ami, ami! — kiáltja hangosan s megszorítja a kezemet.

Ekkor látom, hogy három ujja hiányzik.

— Igen, — mutatja — ott maradt Gallipolin. Nem baj, majd elmegy Ali érte.

Még futtában elmeséli, hogy cukorkaárus volt Párisban a kiállítás területén, ott ismerkedett meg a hindú herceggel, aki roppant gazdag és hallatlanul szerelmes. Most el fogja kisérni először Londonba, azután haza Lahoréba.

A herceg sötét arca tünt fel az ajtóban, kereste Alit. Uj barátunk összerezzent, már ő is hatása alá került ura mágikus tekintetének. Alig észrevehetőleg intett felénk s a következő pillanatban már el is tünt.

A hires Galerie des Glaces-on megyünk végig, ahol Le Brun páratlan és nagyvonalú díszítő izlésének nyoma csillog mindenen. A história e galérián jártában korszakokat teremtett és századokat nyelt el. A németek 1871-ben innen proklamálták a birodalmi egységet és a

császárságot s mily szatirája a sorsnak, 1919-ben itt írták alá a versaillesi békét. Természetesen ebben a megrendezésben volt sok szinpadiasság is, dehát Istenem, ez csak külsőség, s annak a békének igazán legkevésbbé megtámadható pontja. Egy egészen szerény fényezett diófaasztal áll itt, zsinórokkal elkülönítve, azon írták alá az okmányokat. Csodálatos, hogy ez a gyönge kis alkotmány nem tört porrá, annyi millió ember sorsának súlya alatt. Hosszan, lenyügözve állok az asztal előtt, a barátom alig tud elvonszolni onnan.

Valósággal elröpült a délelőtt. Most már csak egy pillantást vetünk még a Salle du Senat-ba, mely XV. Lajos operája volt, s nézőtéri berendezése, a kopottságtól eltekintve, ma is teljes, azután még megtekintjük a Labdajáték házát, mely a nagy forradalom alatt falai közé fogadta a l'Assemblée Constituante-ot, miután a király parancsára a rendes tanácskozóterem ajtait lezárták. Ennek az oktalan és provokativ cselekedetnek Carlyle a dolgok további alakulására nézve igen nagy befolyást tulajdonít.

A palotából elég is volt ennyi. Az embert valahogy elnyomja a termek monoton áradata s végül már szinte menekülésszerűen keresi a kijáratot.

— No most elviszem magát ebédelni — szólt a barátom. — Igen jó hely, kitünő konyha. A parkok és a két Trianon délutánra maradnak.

Hirtelen eszembe jutott az udvarhölgy. Várakozó pillantást vetettem rá.

— Ja úgy — szólt nevetve — az igéretem? Legyen kérem türelemmel, délutánra az is jönni fog.

Tényleg jól ebédeltünk. Nem is lett volna

itt semmi baj, ha helyet kaphattunk volna, dehát erről szó se lehetett. Minden asztalnál legalább kétszer annyian ültek, mint ahány hely volt s ezenfelül legalább is ötszörös létszám leste a távozókat. Majdnem verekedés támadt, ha egy asztal megürült s csak rohammal lehetett az új pozíciókat elfoglalni. Teljesen reménytelennek láttam a helyzetet s azt a szerény indítványt tettem, hogy menjünk máshová. A barátom majdnem megvert. Hogy hát mit gondolok én, másutt tán nem ugyanez a helyzet? Ma legalább is százezer ember jött ki Párisból, mert a hónap első vasárnapja van, amikor működnek a versaillesi szökőkutak s ez a sok kiránduló mind ebédelni akar, épúgy, mint mi is fogunk magunknak választani egy asztalt s azt ha törik, szakad, elfoglaljuk.

Hát ez így elméletben igen szép volt, de ebéd azért mégse lett belőle. Félórai hasztalan várakozás után mentőötletem támadt. A kerthelyiség közepén felfedeztem egy asztalt, amelynél a következő társaság foglalt helyet: egy igen kedélyesnek látszó úr, úgy harminc és negyven év között, a felesége, egy másik, fiatalabb hölgy, bizonyára az asszony nővére s aztán egy néger dada egy másféléves kisgyerekkel a karján. Nagynehezen közel férkőztem hozzájuk s megállapítottam, hogy angolok. A haditervem most már nagyon egyszerű volt. Bemutatkoztam a férfinek, s megkértem, hogy névjegyemet az asztalra helyezhessem. Eleinte nagy szemeket meresztett, de megértvén a helyzetet, nem lett volna kedélyes fickó, ha bele nem egyezik. Akkor ugyan még csak a levesnél tartottak, de a névjegy tényleg ott állt őrt az asztalon s ez hallatlanul felemelő hatással volt rám. Közben a barátom, aki eleinte csak messziről nézte a

jelenetet, frontális áttörést csinált a tömegen és szilárdan megállt mellettem.

— Très bien — mondotta elismerőleg.

Pontosan 40 perc mulva az asztal a miénk volt. Diadalmasan foglaltuk el s most már zavartalanul engedtük át magunkat a gondolatnak, hogy végre ebédelni fogunk. Angol barátunk távozóban csak annyit jegyzett meg — bizonyára nagy altruista lehetett — hogy remélhetőleg hasonló lojalitással fogunk viseltetni az utánunk jövőkkel szemben is. Természetes, hogy ezt egész őszintén megigértük. Persze aztán rögtön meg is feledkeztünk róla.

Étvágyunk kielégítésének tempója siralmasan lassú volt. Meg is jegyeztem, hogy ha XIV. Lajost is így szolgálták volna ki a déjeuner-nél, akkor sohasem épült volna fel Versailles. Háromnegyed órába tellett, míg a sült végére jutottunk s éppen tárgyalásokat kezdtem a pincérrel a tészta irányában, amikor megszólalt a hátunk mögött egy stentori hang:

— Hát maguk még mindig itt vannak?

Visszanézünk, a barátunk, az ánglius, a nagy altruista áll ott és haragvó szemekkel tekint ránk. Visszajött megkontrollálni bennünket. A felelősségre vonást egész természetesnek találom, megmagyarázom a szituációt és igéretet teszek a gyors távozásra.

— Ezt el is várom minden gentlemantől — szólt s joviálisan kezet rázott velem. A barátom felé csak a fejét biccentette.

Ilyen emberek is vannak a világon.

Félötkor megnyiltak a parkban a szökőkutak forrásai, hogy egy kis időre visszavarázsolják mindazt a nagyságot és történeti hangulatot, azt az egész nagystílű életérzést, amely itt hajdan uralkodott. Lenôtre adott ennek halhatat-

lan keretet. Felejthetetlen látvány volt ez a park virágágyaival, gyepszőnyegeivel, a művészi szobrok sokaságával, főként a kastély felé fokozatosan emelkedő terraszaival, amelyek mindenikén óriási *bazinokban* végezte a szökellő kristályos víz tündéri játékait. S a terraszon fel és alá valóban százezernyi tömeg ringatta a maga hullámzó mozgását, a ritmusnak és a harmóniának épolyan törvényei szerint, mint amelyek az ezüstösen szétporló víztömegeket emelik magasra és ejtik vissza a mélybe. Ott állottunk a grand bassin de Latone mellett és néztünk az alléen fölfelé. Hátunk mögött a nagy medence vizének csillogóan változatos játéka, előttünk kétoldalt százados fák sorfalának haragos sötétzöldje között ezernyi asszony és leány szines kaleidoszkópja s egész fenn, középen, a nap tüzében fehéren izzó palota új görögös renaissance homlokzata: mindez egyszerre oly grandiózus, a kép annyira lenyügöző, hogy csak énekkel és lanttal lehetne kifejteni. André Cheniertől Henri de Regnierig a költők egész sora próbálta ezt meg több-kevesebb sikerrel.

A barátom a szakadatlanul özönlő embersokadalomra mutat és csöndes iróniával szól:

— Látja, most mondhatnám magának azt is, hogy itt vannak az én udvarhölgyeim, mert biztosíthatom, hogy itt most minden nő legalább is egy Pompadour asszonyt hord a lelkében, de én ilyen frivolan nem akarom megkerülni a kérdést s ezért indítványozom, hogy sétáljunk át Trianonba.

A szivem belédobbant ebbe a szóba. Mit tudta ő, hogy milyen vihart támasztott a lelkemben, hogy a keserűségeknek milyen tengerét zudította rám. Itthon a gyakori ismétlés és rágondolás megszokottsága kissé elszürkítette már

ezt a szót, anélkül természetesen, hogy a tartalom tragikus átérzésén változtatott volna, de kinn a közvetlen közelségben, a helyszinen, ott pörölycsapásként hull az ember fejére ez a szó. Egyszerre nem láttam semmit abból a hatalmas és nagyszerű világból, amely körülölelt csábító karjaival, eltüntek a csobogó szökőkutak, el az embereknek élv- és szépséghajhászó tömegei, a palota pedig mintha lassan felemelkedett volna a levegőbe s ott az allée végén mintegy a látóhatárt bezáró tünemény, megjelent a Maros völgye s köröskörül a drága, a lelkünktől lelkedzett erdélyi hegyek, a solymosi, meg a dévai várrom, ez az egész ezeréves világ, amely nemrég a miénk volt még s ma már állítólag nem az. El se lehet hinni, annyira valószinütlen ez innen a messziségből, hogy azt hiszem a gondolataim rágalmazók, az öntudatom hazudik s annak az édes délibábnak van igaza, mely most a Napkirály palotájának helyén ringat egy elveszett magyar világot.

Nekünk épúgy megvan a magunk galériája Grand-Trianonban, mint a németeknek Versaillesben. A magyar békét itt írta alá 1920 junius 4-én két szomorú, könnyező magyar, reszkető kézzel, megtört lélekkel. Bizonyára arra gondoltak ők is abban a lesujtó pillanatban, amire én most: az abnormisan nagy igazságtalanságok, amelyeknek klasszikus okmánya a trianoni szerződés, épúgy magukban hordják a bukás csiráját, mint azok a látszat-sikerek, amelyek nélkülözik az erkölcsi alapot és a történeti indokoltságot.

A barátomnak, aki észreveszi nagy levertségemet, kitárom a szivemet. Keserű vagyok nagyon a franciákkal szemben. Mindent megért s filozófikus nyugalommal ezt a biztatást adja:

— Az önök sérelmei kettősek: térbeliek és időbeliek. A térbelieket mindig jóvá lehet tenni, az időbelieket sajnos soha.

Végigmegyek mégegyszer a galérián, hogy emlékezetembe véssem minden vonalát. Az egész Trianonból más nem is érdekel. Csak most tünik fel, hogy innen hiányzik az asztal. Talán Benesnek adták emlékül?

— Ideje, hogy visszatérjünk Párisba — mondja a barátom. — Estére ugyan itt ragyogó tüzijáték lesz, az igéretem is kötelez, de most az ön hangulata nem alkalmas az ilyesmire. Vigasztalódjék — teszi hozzá bocsánatkérő mosollyal — azzal az udvarhölggyel, akihez ma itt nem volt szerencsénk, holnap egész bizonyosan találkozni fogunk. Reggel kilenckor legyen a Gare du Nordon a pénztár előtt.

— Ezuttal sem hajlandó elárulni, hogy hová megyünk?

— Kérem, hagyja meg nekem azt az örömet, hogy azt higyjem, kellemes meglepetést fogok szerezni önnek . . .

Páristól 40 kilométernyire leszálltunk. Megnéztem az állomás nevét: Chantilly. Ez a Condék Versaillese, nemcsak az Oise departement, hanem az egész nagy Franciaország gyöngye is.

Hüvös erdőszélen vezet az út az állomástól a kastélyhoz, kellemes, mindössze husz percig tartó séta. Az uton a barátom elmondotta, hogy Chantilly, amelyet még Montmorency connetable alapított, nagy szerepet játszott a világháborúban is. A német csapatok több hétig időztek itt 1914 szeptemberében, az ő távozásuk után pedig Joffre marsall ütötte fel a kastélyban főhadiszállását. Két évig innen kormányoz-

ták a szövetséges antant hadseregeket. De ez még szinte a jelenhez tartozik, organikus része a mának és egy magyar számára — tette hozzá tapintatosan — talán még fájdalmas is. Mikor kijelentettem, hogy az itt lejátszódott eseményekben nem érzem magam közvetlenül érdekeltnek, szemmelláthatólag megnyugtatólag hatott rá.

— Chantilly történeti multja azonban — folytatta — önnek is éppen olyan személyes ügye, mint minden kulturembernek, aki lelkileg részt követel magának abból a szépségből, amelyet a századok itt összehalmoztak. De nemcsak a szépség festői, szobrászi és építészeti megjelenése az, ami varázslatossá teszi ezt a kastélyt és környékét, hanem a harmónikus egység, művészi elrendezés és a tökéletes összhang, mely itt mindenen uralkodik.

— Kié most a kastély?

— Az Institut de France-é, amelynek Orleans Henrik, d'Aumule hercege hagyományozta. Ez volt a legfejedelmibb ajándék, amelyet eddig a tudománynak és művészetnek juttattak.

— Carnegie és Rockfeller alapítványai azért mégsem jelentéktelenek.

— Pénztömegek, az összeharácsolt mamutvagyonok excusei a Szellem előtt. Kimondani se lehet együtt őket Chantillyvel. Talán érdekelni fogja, ha megemlítem, hogy az eredeti kastély, amelyet a forradalom előtt lebontottak, ugyanannak a Mansartnak a műve volt, aki Versailles alapjait lerakta, a parkot viszont ugyancsak Le Nôtre tervezte. Az itteni élet bizony sokszor vetekedett a versaillesi séjourokkal, különösen akkor, amikor Lafontaine, Moliére, Fénélon és Racine aranyozták be jelenlétükkel és költészetük fényével Chantilly napjait. Ma persze se

szinielőadásokat, se költői ünnepségeket nem rendeznek már itt. A kastélyt és minden külsőségeit nagyszerűen restaurálták, a belső életet, az *emberi* multat természetesen nem lehet restaurálni.

Kiléptünk az erdőből s előttünk fehérlettek Chantilly karcsú tornyai. A vakítóan tiszta napsütésben olyan üde életörömet sugárzott felém ez a minden affektáltságtól ment nagyvonalú jelenség szines tetőivel, fényes ablakaival s az egész kastélyt körülölelve tartó vízmedencékkel, parkokkal, hogy a meglepetésnek önkénytelen felkiáltása tört elő a mellemből. A barátom diadalittasan tekintett rám, a nagy dolgok közelsége őt is mámorossá tette.

— Tudja, a földkerekség legtöbb művészeti kincse a Louvre-ban van összehalmozva — mondotta a barátom — s nem hiszem, hogy ami a tömeghatást illeti, a világnak bármelyik gyűjteménye versenyezhetne vele. És ha valaki most azt mondaná nekem, hogy válasszak a Louvre és a chantilly-i kis múzeum között, én habozás nélkül Chantillyt választanám. Ennél bájosabb galériát, öntudatosabban kiválasztott alkotásokat nem láttam még. Valóban műremekeken kiérlelt izlés dolgozott itt. Különben rögtön meggyőződhetik róla.

S már is vezetett be a palotába.

A nagyszerű cour d'honneur-ön át, amelynek karakterét egy elragadóan kedves kis renaissance kápolna adja meg, sietve haladtunk a kastély belső részei felé. Barátom arra se engedett időt, hogy a hatalmas vestibült, majd a hajdani ebédlőtermet, a mostani Galerie des Cerfs-t megtekintsem, kézenfogva vonszolt be a képtárba. Itt aztán lecsillapult és megállott egy Reynolds portré előtt.

— Látja ez Égalité Fülöp, *d'Aumule* herceg nagyatyja. Nagy tisztelettel viseltetem iránta, mert tulajdonképen ő teremtett itt meg mindent. Nézzen körül, itt csak remekművek vannak, régiek és ujak, klasszikusak és modernek.

Valóban káprázta tó gazdagság mindenütt. Poussin, Rosa Bonheur, Decamps, Meissonier, Horace Vernet, Delacroix, Watteau, Rembrand, Ruysdael, Van Ostade, Van Dyck, Téniers, ki tudná mind felsorolni? Itt van Tizian Ecce homoja, Leonardo da Vinci Mona Lisájának kartonjai, Rafael három hatalmas fragmentuma Szent Péter könyörgéséhez, antik márványok és bronzok, csodálatosan finom tanagrák. Bármilyen messze kerülsz is innét, Botticelli Őszére mindig vissza kell, hogy gondolj és legkomorabb éjszakáid sötétjén is átvilágít Ingrès Vénus Anadyoméne-jének hófehér teste. A fojtott indulat is elkisér, mely Daffinger reichstadti hercegének szeméből csap feléd s ha arra gondolsz, hogy tán sohse láttad volna a Sanctuariumot, ha most véletlenül be nem lépsz ajtaján, nagyon boldogtalannak kell érezned magadat.

Valóban szentély ez a kis kabinet. Az örökkévalóság megindultsága markol a szivedbe, amint szembe találod magad Rafael „Három gráciájával". Himnikus magasságokba szárnyaló költészete ez az asszonyi testnek, a belső élettől átfűtött tiszta formáknak. A bibliai énekek éneke dalol itt égi örömökről és ártatlanságról s közben a húsnak és vérnek pogány melódiái ringatnak isteni feledkezésbe. A „Vierge de la Maison d'Orleans" Rafaelnek talán legmélyebben átélt hasonló alkotása, amelyen fascináló erővel uralkodik a Gyermek szemének messzi horizontokat átfogó, megdöbbentően érett tekintete.

Filippino Lippinek triptichonszerűleg megformált Ester et Assuérusa áll a két Rafael között, amazok szelid égi bűbáját komoran aláfestve izzó drámaiasságával.

Még Jean Fouquet-nek miniatürjei állanak a sanctuáriumban. Azzal, hogy idekerültek, már festői értékük is ki van jelölve. A XV. század közepén élt ez a megvesztegetően finom és elegáns művész s tulajdonképen könyvillusztrációnak szánta a dolgait. Nagy szerencse, hogy a legitim művészet lefoglalta a maga számára és átmentette jövendő korok gyönyörűségére. Nem tudtam megválni a sanctuáriumtól. Ujra és ujra visszatértem s végre is a barátom unszolni kezdett, hogy menjünk, mert sok megnézni való van még.

— Jó, menjünk — mondottam — de ki a szabadba, Isten kék ege alá, hogy áhitatomnak legyen hová felemelkednie. Több képet ma igazán nem tudnék megnézni. Szentségtörés volna.

Elhagytuk a kastélyt, amelyet mint drága klenódiumot fogok megőrizni emlékezetemben. Ezek az impressziók egy életen át kisérik az embert.

— Miután önt már semmi se érdekli és semmit se akar többé látni — mondotta a barátom — engedje meg, hogy ott túl a hídon a hármas nagy allée felé vezessem, amely mint egy hatalmas gót katedrális hármas hajója sötétlik előttünk.

Valóban, ez a hármas erdőnyilás a milánói dóm hajójának tökéletes illuzióját keltette. Éreztem, hogy oda mégis csak el kell mennem. A lelkem ugyan ott maradt leborulva a művészet oltárlépcsőjén, a természet hívó szavának azért engedelmeskedtem.

Visszajövet a dómból egy bájos kis kerti házhoz mentünk, amely előtt üde pázsit zöldelt. A barátom megállott s mint aki nagyfontosságú enunciációra készül, a vállamra tette a kezét.

— No lássa — szólt önelégülten — végre annyi viszontagságos kaland után célhoz értünk. Az udvarhölgy itt sétál előttünk, siessünk üdvözlésére.

Körülnéztem, azonban sehol nem láttam élő személyt. Azt hittem ez is csak folytatása az eddigi szembekötősdi játéknak s ridegen jegyeztem meg:

— Kérem, én nem látok senkit.

— Lehetetlen, hiszen egész ragyogó pompájában áll velünk szemben, a szinek mint csodás ékszerek csillognak uszályán, melyhez hasonlót emberi kéz még nem szőtt. Tekintsen arra a gyepszőnyegre.

Egy páva állott ott, gyönyörű, hatalmas példány.

— Csak nem . . .?

— De igen. Ez a ragyogó delnő a Monarchia utolsó udvarhölgye. Remélem, nem sajnálja a fáradságot, hogy kijött velem ide?

— Nagy hálára kötelezett; az ötlet maga pedig bájos és elragadó. Valóban, ő méltó utóda az ancien régime páváskodó udvarhölgyeinek.

— Sőt, ő legalább igazi és nem ékeskedik idegen tollakkal.

— Most, ha jól viseljük magunkat, talán az ellen se lesz kifogása őnagyságának, hogy lefényképezzük.

— Ilyesmit még feltételezni is sértés egy udvarhölgyről. Egyenesen lekötelezettje lesz önnek.

A felvétel valóban sikerült, a páva az egész processzus alatt, mintha csak tudta volna miről

van szó, mozdulatlanul állott. Amint azonban elcsattant a gépem, éles rikoltással berobogott a sűrűbe. Meg se köszönhettem neki a kitüntetést. Mindegy, ő most már mindvégig foglyom marad s gyűjteményem egyik dísze lesz: a Monarchia utolsó udvarhölgye.

OSZK

Magyar dalt keresek Páris éjszakájában.

A mi kis hotelünkben a diner rendesen esti hét órakor kezdődött, de fél kilencig azért még szivesen kiszolgálták az embert. Azontúl nem. Patriarchalis, régi jó szokások uralkodtak itt, amelyeknek szivesen engedelmeskedik az olyan ember, aki szereti az otthont. Ezek az apró megkötöttségek belső életében is rendhez szoktatják az embert s egyáltalán nem fojtják meg a szabad mozgás lehetőségeit.

Fásultan és törődötten ültünk az asztalnál, nehezen tudtunk szabadulni az Exposition des Arts Décoratifs sivár impresszióitól. Itt is a nagy fáradság és kimerültség nyomai mindenütt, csak az árak emelésében és magasratartásában fáradhatatlanok. Poiret mester, a női szabók vezérkari főnöke ezuttal a vállalkozásnak egész más területére csapott át és három hajót rendezett be a Szajnán mulatóhelynek. Mi bebátorkodtunk a legszerényebbnek látszóra és rendeltünk két limonádét. Fizettünk pedig poharanként 12 frankot. Egyáltalán ez volt a legolcsóbb dolog, amit a hajón kapni lehetett. Szerényen érdeklődtem, vajjon egy üveg pezsgő mibe kerülne?

— Ezer frank — hangzott a lakonikus válasz.

Hát én nem akarok a gondnoka lenni senki emberfia bugyellárisának, de ez mégis felháborító. Ez visszaélés az emberek idegrendszerével.

— Ki, el innen ebből a néger faluból! — mondottam s már ott se voltunk. Ezzel a titulussal különben nem én illettem a kiállítást, hanem maga a francia sajtó, amely erősen megbélyegezte azt a sok visszaélést, amit a jóizlés rovására itt elkövettek. Hiába is tagadnák, a háborus degeneráltság féregnyulványai még itt is dísztelenkednek.

Annál üdítőbbek és vigaszt nyujtók a régi, kipróbált értékek. A tegnapi estét a nagyoperában töltöttük. A Lohengrint adták, a címszerepben Van Dyck. Kissé elöregedett már a hatalmas tenor-oroszlán, de azért még bámulatos frissességgel győzte a rengeteg szerepet, este nyolctól egészen éjfél után egy óráig. Lamoureaux méltó utóda vezényelte a zenekart s a partitura egyetlen taktusát se engedte el. Bámultam a párisi közönség kitartását, amely nemcsak a fülével, de a lelkével is fölitta ezt a hatalmas wagneri özönvizet. Az előadás klaszszikus volt. Elsát Caror kisasszony énekelte, Ortrudot Fierens asszony, akik tudásuk és drámai művészetük legjavát adták. A zenekar, amelynek egyébként is minden tagja művész és a programmon meg van említve, önmagát multa felül. Az embernek a hideg futott végig a hátán, mikor a nyitány primhegedűi megszólaltak.

Talán az előadásnál is mélyebben hatott rám a nézőtér, ez a csodálatos milieu, amellyel a francia izlés megkoszorúzza a tiszta zenei műélvezetet. Milyen megragadóan és mélyen párisi: az előadás alatt is kivilágított páholysorok, s bennük a fehérmárvány, szinte transcendentális fényben foszforeszkáló asszonyi busteok! A nőkultusznak, az asszonyi szépség iránti hódolatnak olyan diszkrét, elegáns kifejezése ez, hogy művészi cselekedetnek kell tarta-

nom, mert nemcsak a zenei hatások raffinált felfokozása van benne, hanem egy mélyen emberi gondolatnak való tiszta áldozás is. Irigylem érte a franciákat.

Ez az édes visszagondolás lesimította a lelkünkről az Exposition durva karmolásait.

Az ember a dinernél keresi a teremben az új arcokat. Mindennapra esik valami meglepetés, csendes emóció. Akár távozókról, akár érkezőkről van szó. A nagyszállodák életében nyomtalanul tünnek tova az ilyen változások, de az ilyen kis családi hotelekben még azt is tudják egymásról a vendégek, hogy kinek mennyi pénz van a zsebében. Tegnap mondott búcsút Párisnak egy kedélyes perui társaság, amely már hónapok óta itt élt a szállóban és úgy berendezkedett, hogy pár napig, amíg nem tájékozódtunk, mi is a házhoz tartozóknak néztük őket. Négy házaspár volt. A férfiak valami hivatalos kiküldetésben jártak, magukkal hozták az asszonyokat is. Helyesebben a féltékeny spanyol sennorák nem akartak otthon maradni. S ebben igazuk is volt, mert mind a négy férfi jóvérű deli legény volt s az ilyen urak hamar kötnek házasságot Párisban — határidőre. A szezonszerelmek városa ez, s nincs jobb orvosság ez ellen, mint a törvényes feleség.

Rokonszenves volt nekünk ez a perui társaság, szeretjük a jókedvű embereket. Étkezés után rendszerint zongorához ült valamelyik asszony vagy férfi, a többiek meg forróvérű, tüzes spanyol melódiák mellett járták a táncot. Egy óra hosszáig tartott az egész, de olyan volt, mint egy szines álomkép. Sajnáltuk őket, amikor távoztak. Milyen különös. Valahol az Andesek tövében felkerekedik néhány ember, pár rövid órára, néhány szemvillanásra összetalálkozunk,

soha nem láttuk egymást azelőtt, ezután sem fogjuk, mégis magukkal visznek a lelkünkből valamit, ami után énünk többi része a nagy tengereken is átnyujtja még hosszú ideig a karjait.

Hanem utánpótlást, azt kaptunk. A peruiak helyét egy cseh kereskedelmi misszió foglalta el, teliszájjal kiabáló, arrogáns, mosdatlan társaság, amely első megjelenésével úgy hatott az étterem közönségére, mintha mosogatólével öntötték volna nyakon. Bizony szövetség ide, szövetség oda, a franciák is fintorgatták az orrukat, sőt a szerb és román testvérek is, akikből már régebben ült itt egy-egy csapat. Szóval teljes volt a dunai konföderáció, mert mi képviseltük Magyarországot, Ausztriát pedig egy ismert bécsi operett-komponista. Ebben az államalakulásban neki szántam a legfőbb szerepet, ő ugyanis valóban hivatott vezére lehetne ennek a politikai orchesternek.

A csehek az étterem közepén álló nagy asztalhoz telepedtek le, meglehetősen változatos kosztümökben, mert míg egyes urakon smoking volt, mások úgynevezett kukorica-nadrágot és szürke kabátot viseltek, a hölgyeken viszont a suhogó selymek mellett a nyári mosó perkálok is virítottak. Túlságos nagy harmónia tehát nem volt az öltözködésükben, de viszont a kést valamennyien a szájukba vették. A kisentente másik két tagjáról ezt nem tudtam megállapítani, sőt mintha csendes káröröm is vigyorgott volna ott az arcokon.

A cseh kompánia legtekintélyesebb tagja, egy jólmegtermett, vörösképű, kopaszodó bácsi volt, (őt kellett erre a rangra emelnem, mert egyedül neki volt pocakja,) aki nagy lihegve rendszerint utolsónak érkezett a dinerhez,

mielőtt azonban helyet foglalt volna, meghajtotta magát, külön-külön minden asztal felé. Lám a megszokás hatalma! A jó öreg kocsmáros, aki most kereskedelmi missziót vezet Párisban, így csinálta ezt külvárosi vendéglőjében Prágában is, miközben habzó sörrel szolgálta ki vendégeit. Önök most azt fogják mondani, hogy túlzásba estem és az elfogultság rabja vagyok, pedig Isten látja lelkem, szórul szóra igaz, amit irok. Megállapítottam, hogy ez az úr, mint pincér kezdte pályáját, aztán önállósította magát, nagyszerű kortesi szolgálatokat végzett és most rendkivüli felhatalmazással ide küldték, miután előbb már követségi tanácsosi címet adtak neki. Ezek a demokrácia határtalan lehetőségei.

Egészen nevetséges, ha valaki ma kijelenti, hogy ő demokrata. Ebben mindig van valami csöndes fönntartás: hogy ha akarnék, lehetnék én más is. Pedig, dehogy lehetne, próbálja csak meg. A speciális cseh demokrácia azonban valami egészen új műfaj, amelynek legfőbb jellegzetessége és gyakorlati érvényesülése az, hogy az értelmet, hivatottságot és képességeket nemzeti donációként, mint a hazafias érdemek jutalmazását kezeli s nem méri le holmi avult formulákkal. Igy lett az elszakított magyar Felvidéken cirkuszistállómesterből tanfelügyelő, szabólegényből községi jegyző és borbélyból pénzügyigazgató. Ugyan kiket tettek volna a sok ezer elüldözött magyar tisztviselő helyére? De azért a cseh állam valóságos díszkertje a kulturának, szabadságnak és állampolgári egyenlőségnek.

A követségi tanácsosi úr neje már ott ült az asztalnál és korholó pillantásokat vetett a férjére. Az asszonyok mindig sokkal erősebb és hivatottabb őrzői a méltóságnak, mint a férfiak s

ezek az atavisztikus meghajlások, mint a régi mesterség beidegzettségének önkénytelen kitörései, már eddig is őnagysága legélénkebb roszszalásával találkoztak. Ma este a készülő vihar fekete felhői komoran kezdtek tornyosulni a tanácsos úr felett, aki látta a fenyegető veszedelmet s kinos zavarában a gallérja mögé akasztotta a szalvétáját. A delnő haragosn lerántotta a fehér vitorlát az ura nyakából, aztán kihivóan nézett szét a teremben az elfojtott nevetéstől szélesre nyult ábrázatokon.

Egy fatális virágcserép is állott a csehek asztalán, éppen a tanácsosné orra előtt s tekintetének szabad röptét erősen akadályozta. Mindjárt sejtettem, hogy ebből baj lesz, mert őnagysága a debelláknak ahhoz a fajtájához tartozott, akik mindent látni és hallani akarnak. Egy ideig tologatta ide-oda a cserepet, de mikor ez mit se használt, hirtelen elhatározással felállott, vette a virágot s a szomszédos asztalnál ülőktől megkérdezte szabad-e oda tenni? Persze kosarat és gúnyos pillantásokat kapott. Igy járt még vagy öt asztalnál, amikor most már engedélyt se kérve, egy magányosan ülő francia hölgy asztalára tette le a cserepet. Az nem szólt semmit, megvárta, míg őnagysága helyet foglal, ekkor fogta a cserepet és visszaállította az orra elé. Mindezt néma csöndben, feszült figyelemmel kisérte az egész étterem. A komikumnak ebben a robbanásig feszült pillanatában azonban olyan harsogó kacagás szakadt ki mindenkiből, hogy a tanácsos úr neje égő arccal ugrott fel és rohant kifelé. A jó öreg korcsmáros mit tehetett volna egyebet, fájó pillantást vetett a tányérján hagyott falatokra s élénken gesztikulálva, mintegy jelezvén, hogy ő nem tehet semmiről, az asszony után cammogott. Többet nem láttuk őket

az étkezésnél, a szobájukban költötték el az ebédet és a vacsorát.

Hogy ez a cseh premiére oly kitünően sikerült, hallatlan jókedvem támadt s valami olyan nosztalgia ébredt bennem a magyar nóta után, aminő még soha. Menni, rohanni akartam Páris éjszakájába, hogy ebben a szines hangorkánban szomjazva keressem a magyar dalt, az édesbusat, a kesergőt, a kicsattanóan vidámat, az egyszerre sirót és kacagót, amelynek kétlelkűsége páratlan az egész világon.

A magyarságomat, a mélyen megbántott embervoltomat éreztem s mentem elégtételt keresni a magyar dal nyomán Páris éjszakájába.

— Játszik-e Párisban magyar cigány? — kérdeztem mindenfelé és mindenkitől. Senkisem tudta megmondani. Kaptunk címet eleget, de hasztalan volt minden fáradozás. Kilenctől éjfélig jártunk össze-vissza, kalandoztunk fel és alá, hiába. A fáradtságot és költséget méltán sajnálhattam volna, ha kóborlásaim közben két olyan kávéházba is be nem tévedünk, amelynek egészen különös couleur locale-ja van. Az egyikbe magyarok, a másikba oroszok járnak.

Magyarok — oroszok. Idegenek egymástól, sem az érzés, sem a gondolkodás mikéntjében nem tartoznak együvé, lelkiségükben talán csak egy rokonvonás van, a nagy puszták imádata, mégis ők ketten a legerősebb szín, a legmélyebb basszus Páris hangorgiájában. Honnan jön ez?

Kétféle magyar van Párisban. Az egyik komoly, nagy célokért küzd, a tudományt, a művészetet akarja meghódítani, hogy új szellemi kincseket szállíthasson haza, vagy a kedvezőbb munkaalkalmak hivásának engedett s hagyta el otthonát, hogy ipari szakképzettségével, vagy

karjának erejével törjön utat. A párisi gyárak legalább 30 ezer magyar munkást foglalkoztatnak, de a lènsi szén és lotharingiai ércbányák is hangosak a magyar szótól. Ezek a produktiv magyarok nagy Franciaországban.

A másik rész az improduktivak. Ezek nem dolgoznak, hanem politizálnak. Légvárakat építenek fel, hogy megostromolhassák őket s lapokat alapítanak, amelyek pár hónapig élnek, azután meghalnak, miután senkise ad pénzt értük. Nappal alusznak, estétől reggelig itt ülnek a kávéházban, de innen is kénytelenek gyakran távol maradni, ha már többszöri fölszólításra se tudják rendezni a heti hitelszámlájukat. Gyűlölet forr bennük s a sivár reménytelenség és tehetetlenség dühe minden alkalmat megragadtat velük, hogy Magyarország vérző sebeiben turkáljanak. Szerencsétlenek és elvakultak! A legtöbbjét talán csak a véletlen sodorta ide, most mégis súlyosabb lánccal vannak hozzákötve a számkivetettség kőszirtjéhez, mint a gályarabok bilincsei. Hazájuk ellen vétettek!

Milyen szép és nagy gondolat is volna az összes külföldön élő magyaroknak a nemzeti érzésben való egyesítése. Micsoda hatalmas erő volna egy egységes és öntudatos magyar tábor, amely minden felekezet és osztályok fölötti etikával szállna sikra a megbántott magyar ügyért. De ez a kérdés nemcsak az úgynevezett magyar emigrációnak a kérdése, amelynek a lélektanát megkonstruálni amugy is igen nehéz, ez egyetemes probléma és csak integrálisan lehet megoldani.

Keserű íz volt a számban, amikor pár percnyi tartózkodás után elhagytuk ezt a „magyar" kávéházat. Nem, nem ilyen magyar dalt keresek én lelkem enyhítésére.

Az oroszoknál már sokkal több szerencsém volt, ott nem fogadtak szurós, bizalmatlan tekintetek, sőt mintha az egyik sarokban balalajka is cincogott volna. Ezek a muszkák valahogy több kedéllyel tudják csinálni a köldöknézést és várni a bizonytalan holnapot. Az ő emigrációjuk valami egészen más. Ők magukkal hozták a hazát ide Párisba, őrzik is, mint az oltári szentséget. Nem hagyták otthon, mint ezek a nehéz légzésű, sötét magyarok. Aztán ők részt kérnek maguknak Páris egész életéből is s jelenlétüknek ezzel tudnak súlyt adni a világ fővárosában. Minden alkalmat megragadnak, hogy üssenek a bolsevistákon és teljes erővel vívják tovább azt a harcot, amely otthon — legalább egyelőre — eldöntöttnek látszik. Ujságjaikban harsogó polémiák folynak s jellemző, hogy az általános emberi nagy szellemek milyen elasztikusok: Dosztojevszkijre és Tolsztojra hivatkozik állandóan mind a két fél, Turgenyev és Gogoly azonban kizárólag az emigránsoké. Az övéké a szerencsétlen üldözési mániában szenvedő Goncsarov is, akinek az arcképét is felfedeztem az egyik fülkében. Kinek juthatott eszébe ide akasztani? Boldog ember volt ez a Goncsarov! Egész komolyan meg volt győződve róla s ezt nyilvánosan hirdette is, hogy minden világirodalmi remek, mely utána következett, alapgondolatát tőle szerezte. Irókortársait a plágiumvádak özönével árasztotta el, Turgenyevet különösen támadta s még jó, hogy nem antedatálta ezt a rögeszméjét, mert Goethe, Shakespeare, sőt Dante is könnyen bajba kerülhettek volna.

Azt hiszem ez az arckép az irodalmi területenkivüliség szimbóluma akart lenni.

— Hát most innét hova? — kérdeztük tanácstalanul, amikor most már végleg meg-

győződtem róla, hogy magyar dalt nem találok egész Páris-országban. Eh, menjünk egy kis francia jókedvet szürcsölni a Moulin Rougeba. S a gondolatot tett követé, a taxi már robogott is fel velünk a Montmartre-ra.

Éjfél régen elmult, az előadást befejezték, csak a bárban volt hangos az élet. Az ilyen helyeken nagyon szivesen fogadják az idegent. Kitünő asztalt kaptunk, diszkrét távolban a jazzbandtól, ahonnét mindent jól szemügyre vehettünk, a táncolókat éppen úgy, mint a különböző mulató tipusokat. Mert volt az itt sok változatban.

A mellettünk levő asztalnál csodálatosképen franciák ültek, nem tucatemberek és sok fölénnyel, de elnéző jóakarattal is nézték az előttük vibráló szines kavargást. A doyenjük igazi úr volt. A haját éppen csak hogy megcsapta a dér, a bajusza kissé hanyagul lógott a felső ajkára s ez valami oly különös, intelligens vonást adott az egész arcnak, hogy rajtafeledtem a tekintetem. Észrevett s olyan kifejezés suhant át az arcán, mely mintha köszönet is lett volna, meg elhárító mozdulat is. Valahol olvastam, hogy a francia szellemnek egyik jellemző tulajdonsága az is, hogy kitünő és mindent megértő mimikája van. Őszintén szólva eddig hasztalanul törtem a fejemet, hogy a kétségkivül igen tudományos szerző mit akart ezzel mondani, csak most derengett fel bennem először valami, hogy ezt az arcot s rajta a nekem szóló üzenetet láttam. Gyakori vendég lehetett itt, mert a nők mind bizalmasan üdvözölték, a személyzet pedig megkülönböztetett tisztelettel szolgálta ki. Az egyik nő megkérdezte, volna-e kedve táncolni? Az invitálást megköszönte egy kedves bókkal, amelyet egy százfrankosba csomagolt. Nagyon

megtetszett nekem ez az ember, még ma is szeretném tudni, vajjon ki lehetett?

Egészen lenn a terem végében angolok ültek. Az öreg Froissart, aki papi ember volt és kezdetben III. Eduárd alatt az angolokat szolgálta, a korabeli háboruk közvetlen szemtanujaként így jellemezte a poitiersi csata után tort ülő britteket:

„Mulaient tristament."

Ha a jó Froissart barát most itt ülne a Moulin Rouge bárjában és látná az egykori komor harcosok késő utódait, akkor se lehetne más véleménye a ködös Albion fiainak mulatási készségéről. Miért hogy csak a magyar tud igazán szívből mulatni? Van itt most mindenfajta náció, svéd, olasz, amerikai, a francián meg az angolokon kivül, de egynek a szivéből se szállnak ki olyan szines, mámoros délibábok, mint a magyaréból. Ezeknél valahogy hiányzik a jókedv zseniális szabad csapongása. Hiszen a magyar is sirva vigad, de nem olyan álmosan, szárazon, unottan, mint ezek a derék angolok, akiknek a poharában mintha nem is Champagne aranynedüje gyöngyöznék, hanem a Themse nyulós, szürke ködje. A pezsgőt nem lehet, nem szabad ilyen alvilági flegmával inni, s ha egy csinos görl azokkal a bizonyos apró fehér papirgolyócskákkal bombardirozni kezdi az embert, akkor nemcsak illik visszadobni, hanem kötelesség is.

A nők, akiket a német nagyon találóan „animier Mädl"-eknek nevez, hallatlanul kedvesek, közvetlenek és diszkrétek is. Őket például egyáltalán nem feszélyezi az, ha valaki a feleségével ül az asztalnál s éppen úgy letelepednek és rendelik a pezsgőt, mint egy garzonnál. Megjegyzem, nagyon jól el lehet csevegni velük,

bennünket is egész hajnalig szórakoztattak. Hogy ez megfelelő számú frankokba is került? Az ilyen jelenléti díjakat én sohasem sajnáltam. Megkérdeztem az egyik csinos bárnőtől, azt hiszem Paulette-nek hívták:

— Hallott már magyar cigányzenét?

Csillogó szemmel válaszolt:

— Oh igen, hallottam Budapesten. Maguk talán magyarok?

Roppant megörült az igenlő válasznak s aztán elmondta nagy bőbeszédűséggel, hogy több mint félévet töltött Magyarországon és nagyon megszerette a magyarokat. Oh, még azt is tudta, hogy egy nagy francia zeneköltő, Berlioz szerzette a legszebb magyar indulót.

— A nevét már elfeledtem — mondotta nevetve.

— A Rákóczi-induló.

— Az, az! — kiáltotta hangosan és elkezdett tapsolni.

Az én bolond magyar szivem meg úgy elkezdett ugrálni örömében, mintha visszakaptuk volna Szent István birodalmát.

Már sütött a nap, mire visszakerültünk a szállodába. De azért csendesen beosontunk a zongorához s az asszonyomnak el kellett pötyögtetni egy újjal ezt a nótát:

Ne menj rózsám a tarlóra
Gyönge vagy még a sarlóra...

Enélkül nem tudtam volna elaludni.

Egy különös intervju.

A barátom tegnap elvitt a Nôtre Dame templom Diabóluszához. Egyenesen azzal a célzattal, hogy megintervjuvoljuk őt. Kissé pikánsnak, sőt istenkáromlásnak tartottam a gondolatot, dehát ezek a franciák még az ilyen vállalkozáshoz is találnak valami megvesztegető formát, s mindenre ráveszik az embert. A Nôtre Dame, mintha csak ismerné jövetelünk célját, komoran és hüvösen fogadott és mi siettünk egyenesen a Diabólusz elé. Ott áll magányos számkivetésben a kórus baloldalán, mint az egyik basrelief legkiemelkedőbb alakja. Amint rápillantottam, megdöbbentem attól a hasonlatosságtól, amelyet közte és Anatole France között felfedeztem.

— Üdvözlöm az urakat — mondotta kissé fanyar mosollyal. — Nagyon szép, hogy ilyen modern formában közelednek hozzám. Az intervjut én igen nagyra becsülöm, a kritikának és a forradalmi szellemnek ügyes, mozgékony ágense ez.

— Pardon Monsieur — vetettem közbe — az intervju nemcsak rombol, hanem épít is. Külön műfaj, amely művészi kezelést igényel. Nagy hivatása, missziója van: közelebb hozza egymáshoz a nemzeteket. Mindenesetre csodálatomnak kell kifejezést adnom, hogy már is tájékozva van szándékaink felől.

— Ez a mesterségemhez tartozik — szólt fölényesen.

A barátom hátulról meghuzta a kabátomat.

— Most magukra hagyom önöket, ha végeztek, a Porte Rouge-nál megtalál.

Gyanus volt nekem ez a hirtelen távozás, de már időm se volt megkérdezni, hogy miért szolgáltatott ki így a Diabólusz hatalmának, oly hirtelen eltünt a templom félhomályában.

Éreztem, hogy gúnyos tekintet szegeződik rám.

— Nos — kérdezte a vis-à-vis-m — talán nincs inyére a társaságom?

— Oh világért sem — szabadkoztam — s ha úgy parancsolja, folytathatjuk a csevegést.

— Miről is volt szó? Hja igen — az intervjukról. Apropos, ön ujságíró?

— Ezidőszerint szolgálaton kivül.

— Sohse keressen barátom enyhítő körülményeket. A sajtó a legnagyobb dolog a világon s ha nekem olyan ujságtrösztöm lett volna, mint mondjuk csak Hearstnak Amerikában, akkor nem jutottam volna ide.

— Lealázónak tartja ezt a helyzetet?

— Semmi esetre. Engem a birálat szelleme olyan magasságokba röpit, ahová sohasem ér föl a loyalitás. Ez a bukott angyalok kiváltsága.

— Párisnak igen sok temploma van, miért éppen ezt választotta ki magának? A Madelaine derűsebb és pogányabb, a Sacre Coeur hatalmasabb és párisibb, a Saint Sulpice igazabb rejtelmekkel teli.

— Mert itt lehet a legmélyebben gondolkozni. Ez a „temple de la Raison". Ön a Saint Sulpice-t is említette. Ott bankettet rendeztek Bonaparte tábornok tiszteletére s én nem szeretem a konyhaillatot.

— Ne nevessen ki, nekem megvan a magam elmélete Páris templomairól.

— Ah, ez nagyon érdekes lehet.

— A malicia nem fog zavarba hozni s ön kénytelen lesz meghallgatni. Az én érzésem szerint Franciaországnak három lelke van. A hüvös, racionális és eszméktől legmélyebben átitatott északi, amely főként Bretagneban és Normandiában él, a tipikus európai, pompát, fényűzést és könnyű megoldásokat szerető hedonista párisi és a Délnek napsütéstől elektrizált, fehér színekben izzó provence-marseillesi lelke. És Párisnak három temploma van, amely e három léleknek hű kifejezője és megszólaltatója: a kelta-gót Nôtre Dame, amelyben Mester, ön képviseli a szabad vizsgálódás szellemét, nem akartam azt mondani, hogy Renant, mert Renan hitt, a korintusi oszlopaival tetszelgő görög-római Madeleine, amely mint az élnivágyás istennője szólítja pogány kultuszokra nemcsak a párisiakat, hanem az egész világot és végül a délfrancia-román-bizánci stílben épült hatalmas bazilika, a Sacré Coeur, amely legközelebb áll az én szivemhez.

A Diabólusz arca gúnyos mosolyra torzult.

— És mégis, kitüntetett látogatásával?

— Önt is meg akartam ismerni.

— Köszönöm. Az elmélet különben nem is olyan rossz, csak a teljesség kedvéért kellett volna megemlítenie, hogy itt van a közelben Heloïse és Abelard háza s közvetlen mellette a hotel de Dieu, amelyre én írtam rá a forradalom kezével: sans Dieu. Ez tulajdonképen még a Notre Dame jellemrajzához tartozik.

— Talán inkább a történetéhez?

— Fiatalember, ha már vitázik velem, illenék tudnia, hogy ami valakinek vagy valaminek a története, az a jelleme is.

Elpirultam. Hogy én és fiatalember? Hja persze, hozzá képest . . .

(A beszélgetés itt pár percre megszakadt, elmélázta azon, hogy milyen nagyszerű pillanataim voltak fenn a Montmartre-on, a Sacré Coeurnél. Ez a fehér márványba konstruált áhitat úgy lebeg Páris felett, mintha csillogó szárnyai lennének s el akarna repülni messze, Délre, ahol a város kőszénporos lehelletén nem törik meg a napsugár. Egyedül léptem be a templomba, Te a feltört lábaddal a magas kapaszkodón nem birtál feljönni. Első eset, mióta együtt járjuk a világot. A fájdalom és a kimerültség egy pillanatra legyőzte benned az istenkeresés szenvedélyét. Itáliában nem volt olyan kis kápolna, ahová be ne léptél volna legalább egy Miatyánkra. Emlékszel a római St. Ignazióra a Via Veneto mellett? Mikor a Sacré Coeurből visszatértem, könnyezve találtalak az autón. Azzal igyekeztelek megvigasztalni, hogy gyertyát gyujtottam érted. Pedig ez is merő önzés volt — az életed lángjánál melegszem.)

Felriadtam álmodozásomból. Éreztem, hogy várakozó pillantás szegeződik rám. Csakhogy újra felvehessem a beszélgetés fonalát, megkérdeztem:

— A párisi templomokban miért nem adják, úgy mint másutt, ingyen a szenteltvizet? Ezért nem volna szabad pénzt kérni, ez nem méltó az egyházhoz, még kevésbbé Krisztushoz.

— Barátom, szegény az eklézsia, jövedelemre van szüksége. Az állami mindenhatóság itt fölébe akar kerekedni annak a másiknak. Persze az én segítségemmel — tette hozzá önelégülten. — Azután — emlékezzék vissza — itt ezen a helyen, nem is olyan rég, egy másik állami mindenhatóságnak, Jupiternek, vagy mondhatjuk nyugodtan így is: Caesarnak a temploma állott.

— Bocsánat Monsieur, ön az imént kitüntetett azzal, hogy fiatalembernek szólított, nem lehetett szerencsém tehát akkor itt találkozhatni önnel. Az én emlékezetem nem érhet odáig.

Elnézően legyintett kezével.

— Persze, hol volt még akkor maga . . . Bár — tette hozzá kisvártatva — semmit se lehet tudni . . . Megálljon csak! — s a homlokára ütött, — most látom, hogy milyen ismerős. Maga abban az időben járt már Luteciában, Pannóniából jött, meg is örökítette Puvis de Chavennes a Pantheon freskóján. Maga ott állt Attila kíséretében. Ha nem hiszi, menjen el és nézze meg.

— Ez lehetetlen — dadogtam megdöbbenve.

— Semmi se lehetetlen — kiáltotta haragosan. — A lehetetlent csak a gyarló emberi agyvelő találta ki.

Hirtelen vérszemet kaptam.

— Hát ha nincs lehetetlenség, akkor ön miért nem száll le innen és miért nem ül be a köztársaság elnöki székébe?

— Szegény barátom, nekem nincsenek ilyen ambicióim. Meg aztán különben is elhatároztam, hogy mindaddig, amíg nem váltják le az őrséget a Faubourg St. Honoré-i palota előtt, nem reflektálok az államfői méltóságra. Nem birom elviselni ezeket a gárdistákat. Vette észre, hogy a nevetésnek milyen forrása harsog fel ezeknek a derék embereknek az egyenruházatából és komikusan szertartásos mozdulataiból? Azt hiszem Bergson ennek az őrtállásnak a mechanizmusáról mintázta le „A nevetés" elméletét.

— Nem tart attól, hogy a franciák megneheztelnek, mert kigúnyolja egyik nemzeti intézményüket?

— Én is francia vagyok, s jobban ismerem

őket, mint ön. Ők legalább is annyira gyűlölik az üres, hiú szertartásokat, mint amennyire imádják a gloiret. A nevetés különben is felold minden szinfalhasogató nagyképűséget és hegyes tűjével keresztülszúrja az álpátosz hólyagát. Ha ki lehet gúnyolni valamit, akkor a franciák kigúnyolják. Ők különösen játékos nép, tehát művészi hajlandóságuak. Ezeknél művészietlenebb figurák pedig aligha támasztják alá a francia glóbust. Kacag is rajtuk egész Páris. Látta az angol király gránátosait? Azok legények!

Megnéztem az órámat, már több mint egy félórája állottam itt. A barátom türelmetlenkedni fog. Intonálni kezdtem a záróakkordokat.

— Szóval a Mester nem óhajt most szerepet vállalni a közéletben?

— Szerepeltem én kérem eleget. A történelem eseményein mindenütt ott találhatja az ujjlenyomatomat. Eszméket adtam a világnak.

— Ezeknek ma is meglehetősen hijjával vagyunk.

— Természetesen, hiszen én most hallgatok. De különben is vezéreszmét adni csak olyan társadalomnak lehet, amelynek legprimitivebb életszükségletei már ki vannak elégítve. De vezéreszmét elfogadni is csak ilyen társadalom képes és hajlandó.

— Nos és a mai francia társadalmat nem tartja ilyennek?

Lemondólag intett.

— Nem. Tudja a frank . . .

— De hát éppen most volna itt az ideje annak, hogy sikraszálljon és kivezesse ezt a nagy népet az anyagi és lelki válságokból.

A Diabólusz erélyes, elhárító mozdulatot tett.

— Végre is ne feledje el uram, hogy én az

ördög vagyok s nekem igazán nem érdekem, hogy émelygős harmóniákba fulladjon a világ.

A barátom már közeledett és türelmetlenül integetett, hogy menjek. Csendes főhajtással jeleztem, hogy részemről vége az intervjunak. De a Mester búcsuzóul még utánam kiáltott:

— Uram, sohase felejtse el: Tout comprendre c'est tout pardonner.

— Ha nincs ellenére — mondotta a barátom — most tehetünk egy hosszabb sétát, legalább kiszellőzi egy kissé a fejét.

Be se várva a válaszomat, oda intett egy taxit és kiadta az utasítást:

— Le parc Monceau!

Az uton alig szóltam egy-két szót, annyira hatása alatt állottam a Diabólusszal folytatott beszélgetésnek. Felkavart bennem sok mindent ez a félóra, nehezen tudtam még rendezni a gondolataimat. Szinte látatlanul suhant el mellettem az egész utvonal: a Hotel de Ville, a Palais Royal, s a Rue de Rivoli egész pazar nagyszerűsége. Csak akkor eszméltem, amikor váratlanul megcsapott a Rue Rembrandt hüvös elegánciája s az egész városnegyedből kiáramló lehellete a finom tartózkodásnak, a jól temperált izlés előkelőségének. Ha valaha Párisban kellene laknom, s választhatnék szabadon lakást magamnak, csak ide, erre a környékre költöznék.

Néhány lépés s már benn is voltunk a Parc Monceauban, amellyel a nagyszerű Alphand ajándékozta meg Párist. Egészen különös, hogy az ember itt egyszerre otthon érzi magát. Valami messziről érkező nagy megkönnyebbülés száll a lélekre, nincsenek többé gyötrő problémák és maró komplikációk, minden oly egyszerű

és világos, akárcsak annak a kis szőke babának a kék szeme, akit velem szemben tolnak a kocsijában. Ez a gyermekek birodalma, ez a romlatlan jókedv és a tiszta csodálkozás hazája. Talán azért is állították ide Chopin, Gounod, Ambroise Thomas és Maupassant szobrát, mert ők se voltak mások nagy gyermekeknél s náluknál szebben igazán csak kevesen tudtak csodálkozni.

Leülünk Maupassant szobra elé, amelyet joggal nevezhetnénk az irodalmi történés szobrának is, mert akit ez az emlékmű ábrázol, az tökéletes megszemélyesítője és kifejezője ennek a folyamatnak. Háromféle történés van: epikai, históriai és integrális. Ez utóbbi az élet teljessége s a nagy írók nagy alkotásainak belső hullámverése ezt lükteti vissza.

Talán sehol sem markol annyira belénk az élet drámai feszültsége, mint éppen Maupassantnál. Az ő előadó művészete több mint irodalom, itt már a Kozmosz közelségét s olyan elemek közreműködését érezzük, amelyek megrázó összefüggésekre, az írói pszichének létfeletti kapcsolataira mutatnak. Az, hogy az Horla szerzője töretlen elegánciájú világfi volt, csak még növeli egyéniségének mesemondó varázsát. Csak új fények ezüstös születésében, madárébredésben fogantatott lélekkel lehet ilyen magasságokba emelkedni és a természettel való vérrokonságnak belső, dinamikus ereje, mely a dekorativ külsőségeket eldobja magától, adhat csak emberlátásnak ilyen távlatokat. A nagy irodalmak történelmet vívő ereje ebből a forrásból táplálkozik s ebben a momentumban villan össze megértő pillantással, — minden írásban való különbözőségük ellenére is — a francia és orosz emberábrázolás. A szinek, a kifeje-

zési formák, az alkotó megindultság éreztetése mind-mind ellentétesek, az írói gyümölcsérlelés vegetativ melegét azonban ugyanazok a szellemi fütőtestek szolgáltatják. Legyen szabad talán itt hivatkoznom az „Iljics Iván halálára", amelyben Tolsztojnak nemcsak intuitiv művészete és írói megérzése, hanem mesteri tudása is mágikus fényben csillog. Ki volt a részletekben olyan hű és pontos és mégis egyetemesen átfogó, kinek voltak ilyen démoni elmélyedései az örök emberiben és ki ütött meg ilyen transcendentálisan fájdalmas hangokat, ha nem Maupassant? Nem véletlen az, hogy a világ két leghatalmasabb regénytipusát a franciák és az oroszok teremtették meg. A származás, a fajiság, a kultura és az ellentétes világnézet bélyege rajtuk van, de mégis testvérek az abstrakt alkotás közös szellemében.

Az orosz írói termelés és alkotókészség azonban ma összetört tagokkal egy nagy politikai összeomlás romjai alatt fekszik. Carlylenak van egy elmélete, hogy a háboruk és forradalmak, a nagy és emésztő harcok után jönnek a lantosok, s jön a dal szárnyain a nagy költői termékenység. Nos, a világ legnagyobb harcai elültek, a forradalmak ekéje is végigszántott a földön, az idők azonban adósak maradtak a nagy dalnokokkal.

Franciaországban is egyedül a regény az, amely renaissance-át éli. Még a szinházat se szolgálják ki oly jól és változatosan az írók, mint a „romanéhes" közönséget, pedig ez Párisban, a szinházak „egyetemi" városában, nagy szó. Csaknem valamennyi műfaj hallgat, itt-ott szólal meg félénken, mint elkésett esti vándor, egy szerelmi dal. Mintha a líra is átköltözött volna az essayval együtt a regénybe. Uj műfaj

kreálódott, az essay-regény. Az eklektikus XX. század embere most már nemcsak szerelmet, lélekrajzot, vagy kalandokat keres az olvasmányaiban, hanem tudást és ismereteket is s ezért rándul ki ujabban a regény a földrajz, zene, etnografia, szociológia, bölcselet, sőt a freudizmus mezőire is. Ezek a jelenségek megvannak az egészen friss angol regényben is, nyilvánvaló tehát, hogy általános törvényszerűséggel állunk szemben.

Csaknem félóráig ültünk szótlanul egymás mellett a padon, végre felállottunk.

— Megértem önt — szólott a barátom — ez a hely valóban gondolatébresztő s nem akartam fölösleges beszéddel megzavarni bizonyára termékeny hallgatását.

— Igen, sok minden végigcikázott bennem s az volt az érzésem, hogy ez a szobor egész Párison keresztül, a nagy város feje fölött kezet nyujt egy másik szobornak, mely ott áll a . . .

— Parc des Buttes Chaumont-ban, ahová most éppen el akarom vinni.

— De kérem, én Gustav Flaubert szobrára gondoltam s azt se tudom, hogy van-e szobor az ön parkjában?

— Egész bizonyosan. Hogy kié, az mellékes. Egy kézszorításra érdemesnek fogja tartani Maupassant is.

Végigrobogtunk az Avenue Velasquezen, a Boulevard Malesherbesen s a Haussmannon át rátértünk a Rue de Lafayette-re. Bármenynyire siettem is, a Gare du Nord közelében meg kellett állítanom az autót. A téren nagy csődületet láttunk, amelynek közepén egy félmeztelen ember állott, aki lángokat nyelt. Tűzevő kókler Páris szivében, aki az utca nagy gaudiumára szabadon mutathatja be művészetét!

Lám milyen kedves, milyen archaikus látvány. A régi középkori Páris ez, amely az utcára vitte minden örömét, bánatát, mulatságát, sőt szerelmét is. A tűznyelőtől nem messze egy erőművész mutogatja az izmait, mázsás vasrudakat emel és barátságos mérkőzésre hivja fel a nagyérdekű közönséget. Akad is vállalkozó bőven, de a bajnok rendithetetlenül tartja a tekintélyét.

Láttam a párisi népéletnek egy darabját s egészen felüdítettek ezek az egészséges, szines képek. A barátomnak kezdtem megbocsájtani a parkját.

Néhány perc mulva már ott is vagyunk. Egész érdekes a dombjaival, völgyeivel, sziklákon épült magas kilátójával s a tó fölött a függő híddal. A növényzet és a fák tele duzzadó életerővel, az egész kert csupa egészség és tiszta hangulatok forrása. El se akarom hinni, mikor a barátom elmondja, hogy 1871-ben itt vonaglott végsőt a kommün s itt állította fel utolsó barrikádjait. Katonai szempontból igazat kellett adnom a fickóknak, ez a fölöttébb változatos terep igen alkalmas a védekezésre.

Kerestem a szobrot, amelyhez a barátom a kézfogást adresszálta. Lihegve vágtatunk dombra fel, völgybe le, de szobrot nem találunk. Végre amott áll a park déli csücskében, a Porte Bolivar mellett egy bronz alak. Vajjon ki lehet? Hinni se akarok a szememnek, amikor elolvasom a felírást: Marat.

— Mi köze ehhez az úrhoz Maupassantnak? — kérdem szemrehányóan.

— Fatális véletlen — mormogja zavartan. — Egészen megfeledkeztem róla, hogy csak ez az egy szobra van ennek a nagy parknak.

— Ha ez az ötlet az öné lett volna és nem

a véletlené, akkor talán megbocsájtanék — mondom most már tréfásan.

Ő is elmosolyodik.

— Igaza van, de a véletlennel amugy se mérkőzhetünk, ő az egyetlen szellemes nagyhatalom. A Bissonok és Dumas fils csak diplomáciai képviselők az ő szolgálatában. Egyébként Marat nem is volt az a szörnyeteg, akinek a tulzó történetírás lefesti. A multjánál szinte kompromittálóbb a jelene: a párisi bolsevikok ide járnak meghitt bizalmas összeesküvési téte à téte-ekre. Nem azért, mintha másutt szabadon nem cseveghetnének, de így romantikusabb.

— Ah, akkor ez nem közönséges hely!

A barátom sértődötten pattant fel.

— Eddig még nem sok oka lehetett a panaszra.

— Isten őrizz, a mai napot különösen gazdagnak tartom.

— Persze a Diabólusz . . .

— Hát igen. Nem tagadom. Most már azonban el kell mondanom önnek, a hely is fölöttébb alkalmas rá, hogy a Notre Dame-ban lefolyt beszélgetés alkalmával megkérdeztem a Diabóluszt arra vonatkozólag is, hogy mi a véleménye a bolsevizmusról. Eleinte ki akart térni a felelet elől, megjegyzem ez volt az egyetlen eset, amikor nem látszott őszintének, de amikor észrevette, hogy nem tágítok, ezeket mondotta:

— A bolsevizmus mindenesetre érdekes jelenség, én azonban röstelkedés nélkül vallom be, hogy nem rokonszenvezem vele. Idegen világ számomra, melyben nincsenek istenek, tehát nem lehetnek ördögök sem. Sivár, üres, élettelen elméletvár, az emberi rögeszme lázadása — ellenem. Oroszország ma egy ellenpo-

kol, természetesen az én célszerű és komfortos berendezésem nélkül. Az én világomban a bűn és a szenvedés is illuzió, ott még a gyönyör számára is politikai megbizottat rendeltek ki. Az emberek a maguk módján akarnak vétkezni, fütyülnek hát az olyan szakszervezetre, amely még itt is szabályokat ír elő és tilalomfákat állít fel. Az óriási többség mindig az én rendszerem szerint akar elkárhozni, mert ez az egyéniség korlátlan kiélését jelenti. Az élet célja csak ez, nem is lehet egyéb s meg kell buknia az olyan társadalomnak, mely béklyókat ver az evolució kezére. Velem nem lehet konkurrálni barátom.

— Ne higyjen a vén kujónnak — mondotta a barátom — ő az értelmi szerző és egész biztosan helytartója van Moszkvában. Elunta magát a Notre Dame hüvös magányában s miután megrendezte a világháborút, kedvet kapott arra is, hogy a maga képére új társadalmat kreáljon. Most azért tagad meg minden közösséget, mert kezd igen balul kiütni a kisérlet.

— Én mégis úgy látom, hogy Franciaországnak komolyabban kellene vennie a bolsevizmust.

— Annyi figyelmet mindenesetre szentel neki, amennyit megérdemel, de végre is nem lehet az egész állami berendezést ugynevezett „Abwehr" gépezetté átalakítani. Ha vannak is elvétve esetek nálunk, ha rendeznek is tüntetéseket, utcai verekedéseket, azok inkább propagandisztikus feltünési akciók. A francia már nem reagál a keleti fertőzésre.

— De hiszen már benn ülnek a törvényhozásban s onnan ostromolják Párist.

— Majd kisöpri őket az egészséges közszellem. Amint otthon Oroszországban kudarcot

vallott minden históriát formáló törekvésük s ahogy Moszkvában és Pétervárott nem tudták megragadni az életet, mely szétfolyt ujjaik között, époly tehetetlenek Párissal szemben is. Oly hallatlan immanens erők vannak itt, hogy közel se tudnak férkőzni hozzájuk. Az ő módszerük az idegsokk taktikája. Nekünk nem imponálnak az olyan forradalmárok, akik minden reggel, délben és este megemésztenek egy-egy forradalmat.

Az én barátomnak bizonyára igaza van. Ezek a franciák milyen szerencsés emberek: javithatatlan optimisták.

Napoleon sapkája Fontainebleauban.

Ez a sapka nem posztóból készült. Ez a sapka egy sziklaóriás, mely ott áll a fontainebleaui erdőben és csodájára járnak az emberek. Valósággal és megdöbbentően olyan, mint a l'empereur fövege. A zarándokok, főleg franciák, akik messzi földről jönnek el ide, néma megilletődéssel állnak előtte s a lelkükön végigsajog valami névtelen és fájdalmas nostalgia a mult elérhetetlen varázsa, az örökre tovaszállt illatok után.

Itt minden Napoleoné, itt minden őrá emlékeztet. A levegő különös aranylazuros fénye, az erdőzúgás, a szabályosan kimért tiszta utak, — a császár a rend embere volt — sőt még az a másik szikla is, a Le Rôche qui Pleure, mely a legenda szerint akkor kezdett könnyezni, amikor Napoleon utolsót sóhajtott Szent Ilona szigetén. Azóta szakadatlanul sír. Pedig forrás sincs közelében, fák se vetnek árnyékot körülötte, nagy területen csak kopár sziklák állanak, melyeket izzóvá süt a nyári nap heve. És ez a rideg, élettelen kő mégis egyre sír.

Elhatároztam, hogy felkeresem mindazokat a helyeket, ahol mélyebb lélekzetet vesz a francia lélek és történelem s amint egy ugynevezett szabad napom akadt Párisban, siettem ki Fontainebleauba. Ez volt az első ilyen történeti kirándulásom. Páristól délnek mindössze 60 kilo-

métert robog a gyorsvonat, nem telik bele egy óra, már is ott állunk az igénytelen kis vidéki állomáson és várunk a sorunkra, hogy felülhessünk az autocarra, mely először az erdőbe, azután a kastélyba szállít. Egy teljes napot igénylő programmunk van, a fontainebleaui erdő óriási s hogy csak pár adatot közöljek, huszezer kilométer hosszú, nagyszerű úthálózat van benne. Hogy ezt mind végigjárjuk, arról természetesen szó sem lehet. Isten őrizz!

Az autocarral nincs szerencsénk, az összes helyeket lefoglalják mások, akik már Párisban előre megrendelték, nekünk és még vagy 10—12 kirándulónak várnunk kell. A távozó kocsi soffőrje megígéri, hogy egy másik autót küld, ennyi utasért érdemes.

Utána kiáltok:

— Mennyit kell várni?

— Tiz perc — mondja, de nevet is hozzá.

Szóval legalább egy óra.

A soffőr nevetését egy ritmussal kifejezőben veszi át egy leánycsoport, amely velünk együtt Párisból érkezett és most épúgy elébe néz a hosszú és üres várakozás örömeinek, mint mi. Alig telik el azonban pár perc, látom, hogy nem fogunk unatkozni. A leányok, lehetnek úgy 16—18 évesek, egy párisi intézet növendékei, módfelett örülnek a szabadságnak. Szabadon gyöngyöző hullámzással árad ki belőlük a jókedv, dévajkodásuknak célpontja itt minden és mindenki. Én is. Elfojtott kuncogásukból kiérzem, hogy engem is a műtőasztalra fektettek s megadással hajtom le szürkülő fejemet. Ez a mi sorsunk a szerelmi bonctanban. A fiatal és csintalan medikák tanulnak rajtunk s fenik a mi rovásunkra a penicilusaikat az eljövendő nagy operációkhoz. Hatan vannak a kislányok. Kettő

közülök most különválik, félrehuzódnak egy padra s nem akarok hinni a fülemnek, németül beszélnek. Egészen közel állok hozzájuk, mindent jól hallok. Ők is az intézet növendékei, Berlinből jöttek s már a második évet töltik Párisban. Boldogan állapítom meg, hogy ime ez már lehetséges, tehát a világ kereke mégsem áll. Ez a derüsen csacsogó két kis német bakfis többet mond nekem minden Locarnónál. A háborus fertőzetnek el kell tűnnie, mert ők eleven és élő bizonyságok amellett, hogy a két nagy nép közeledésének lelki föltételei nem haltak mind hősi halált — Verdun alatt.

Gyorsan repült az idő, észrevettük, hogy félóra már lepergett a várakozásból, amikor egyszerre hangos tülköléssel megjelent a láthatáron a beigért második számú autocar. A lányok hangos örömrivalgással fogadták, valamennyiünket megelőzve ugrottak fel rá és sietve foglalták el a hátulsó üléseket. Mosolyogtam ezen a naiv tapasztalatlanságon, minden port ők fognak szegényeik lenyelni. A társaság egyébként, mely az autocaron helyet foglalt, a következőkből állt: a már említett hat lánynövendék, két párocska: egy ifjú legény és ifjú leány, s egy idősebb, ötven felé járó férfi, komor fekete bajusszal, amelyet igen stilszerűen egészített ki egy harmincötkörüli dáma, valahonnét a Faubourg de St. Germain-ből. Kezdetben mind a két pár igen tartózkodóan és diszkréten igyekezett viselkedni s kerülni óhajtotta a benső egymáshoz tartozás látszatát, de azért ki volt akasztva a homlokukra a szerelmi jelzőtábla: mi most légyotton vagyunk és teljes zavartalanságot akarunk.

Hát azt megkapták. A leányok állandóan bombázták őket hátulról s bár a kisérő idősebb

hölgy, bizonyosan az intézeti nevelőnő, igyekezett mérsékletre birni őket, a dolog mégis egyre kényesebbé vált, mert a célzások félreérthetetlenek voltak.

A párocskák egyideig csöndesen hallgattak, talán lenyügözte őket is az erdő fönséges szépsége s a beszédes napfénytől átsütött tiszta csönd, amelyet csak az idétlen hangon magyarázó soffőr zavart meg. Ilyenkor mindég úgy éreztem, mintha egy ragyogó sèvresi porcellánvázát tört volna össze. Ezeket a vonítás-szerűen elnyujtott borzalmas kiáltásokat ki kellene tiltani ebből a templomi hangulatból.

— A droite!

— A gauche!

Majd itt, majd ott süvít át az idegzetünkön ennek a kiállhatatlan cicerónének a hangja, amely mindig tud figyelmünkbe ajánlani valamit, amit a francia rendszerint ezzel a szóval intéz el: magnifique.

A helyzet azonban az autocaron kezdett kiélesedni. A fekete bajusz egyszerre csak kilendült eddigi nyugalmából és valóban csattanós választ adott a bőrébe nem férő csintalan leánynépségnek. Ne tessék semmi rosszra gondolni. A bajusz hirtelen hátrafordult, lesujtó pillantást vetett a leányokra s aztán minden teketória nélkül egy cuppanós csókot nyomott a mellette ülő hölgy arcára. Őnagysága nem jött zavarba. Sőt. Mintha csak várt volna erre a jeladásra, most már ő fogta csókostrom alá a férfit.

A másik fiatalabb pár sem maradt rest. A jó példán felbuzdulva ők is egymásba borultak és olyan forrón szerelmeskedtek, hogy már-már én is kezdtem megsokallani.

Az első csók elcsattanása után a leányok

padjait fagyos, néma csönd ülte meg. A legközelebbi megállónál, éppen Napoleon sapkájához értünk, csöndesen megkérdezték a soffőrt, hol lehetne búcsut mondani az autocarnak. A legközelebbi állomásnál meg is léptek s gyalog vágtak neki az erdőnek. A nagy bajusz ezeket alaposan elintézte. Most már csak hatan maradtunk az autón, a csókolódzás azonban rendületlenül folyt tovább. Ha már egyszer elkezdték.

Nem törődtem velük. Teljesen rabja lettem annak a megnevezhetetlen varázsnak, mely itt lélekké szublimálja a testet, a szivet pedig a pattanásig megtölti valami zsongító, mégis erős és fűszeres muzsikával. Vágya támad az embernek örökké itt maradni, soha többé el nem menni. Ezek olyan felelőtlen, mosolygós arcú érzések, tudja Isten honnan jönnek, az alkalom adta-e őket, vagy régtől fogva magunkban hordozzuk csirájukat s most, hogy rájuk sütött ez a delejesen simogató nap, egyszerre kivirultak és szineket, öntudatot nyertek?

S micsoda árnyékok vannak itt, a pihenésnek, az elmélázásnak, a szellemi ujjászületésnek milyen pazar nyoszolyái. Mindenikén különkülön szeretnék végigheveredni. Azt hiszem, mikor megállás nélkül haladok el a felém kitárt ölelő karok mellett, a boldogságomból török le egy-egy darabot. Az antik világ természetérzése itt még magos lángokat vet s ha meg akarod érteni a görög istenszemléletet, akkor ide siess, ez az erdő hatalmas titkokat tud s ha jókedvében találod, neked is megsugja. Épp úgy, mint Flaubertnek. Ő persze kiváltságos lény, aki mindent megértett, sőt meg is írta az *Education sentimentale*-ban Ő nagy karmester, ki itt hangszerelni tudta a szférák zenéjét, amelyet most én is hallok, csaknem egészen tiszta melódiák-

ban, amelyek hol olyan forrók, mint az izzó láva, hol hidegek, mint az északi sark. Milyen csodálatos dolog költőnek lenni! Ők a világteremtés Champollionjai, akik megfejtik a rejtett írásokat s értelmet adnak az ember és a mindenség viszonyának.

Bevallom, még egy órával ezelőtt komolyan zavarba jöttem volna, ha valaki azt a feladatot rójja vala rám, hogy találjam meg a francia líra szellemét. Vajjon hol kerestem volna? A szajnamenti füzesekben, a Loire völgyében, Verlaine szonettjei nyomán, vagy egy párisi midinette bubifrizurás szőke fejében? Most már tudom hol lakik, találkoztam vele az elmult percek alatt s ez a nagy élmény el fog kisérni messzi téren és időn át.

Hatalmas útkeresztezésnél világos térre jutottunk, melynek közepén egyszerű terméskőből faragott kereszt áll, a Croix de Saint Hérom. Napoleon és VII. Pius pápa találkoztak ezen a ponton, annak emlékezetére emelték. A pápa akkor a császár foglya volt s hosszabb időt volt kénytelen itt tölteni. Helyzete mégsem volt lealázó, mint uralkodó élt a történeti falak s az évszázados tölgyek között, melyeknek fönséges zúgása bizonyára feledtetni tudta lelkének keserűségét.

Delelőre hajlik a nap, elhagytuk a sziklavárost s bebarangoltuk azt a részt is, amelyet két éve pusztító tűzvész semmisített meg legalább százholdnyi területen. Még a sziklák is porrá égtek. Amerre a szem ellát, mindenütt kipiroslanak a félénken, tapogatódzva kibuvó cserjék közül s csak úgy mállanak szét a talpunk alatt. Egy könnyelmüen eldobott cigaretta volt az oka az egésznek, azóta tilos a dohányzás a fontainebleaui erdőben.

Még csak a rablók barlangját kell megtekintenünk s miután a látottak felett elismerésünket fejeztük ki, a soffőr titokzatos arccal kijelenti, hogy az attrakció csak ezután következik. Kíváncsian helyezkedtünk el újra az autón, amely sebes iramban halad tova a legpoétikusabb részeken, ki a tölgyesből az ismeretlen szenzáció felé. Most egy napsütötte tisztás következik, szőkefürtű amorettek táncoltak menuettet rajta s azontul sötétlik a fenyves, Egész más levegő csap az arcunkba, egy más világ titokzatos árnyai suhannak itt tova. Ha az elhagyott tölgyesben ott vibrált a hellénkor egész mitológiája, akkor ez a komor fenyődóm észak minden vallási és lovagi romantikájával ékes. Ezek a fák, hegyes tűleveleikkel templomi aszkézist lehelnek magukból s az embernek a torka összeszorul a gondolatra, hogy ha ez a fenyőrengeteg lábrakelne egyszer s megindulna purifikálni — Páris felé. Még a szerelmes párok is beszüntették itt a csókolódzást.

Az autó hirtelen zökkenővel megállt, a soffőr leugrott s intett, hogy mi is kövessük. Tehát itt van a nagy attrakció.

Nem messze az úttól egy tizenötcentiméteres nehéz gránát feküdt. Német lövedék, a nagy háborúból való, még 1914-ben esett ide, azóta őrzik a franciák.

— Látják — mondja a soffőr — ilyenek voltak a német gránátok, nem robbantak.

Pár lépéssel odébb, beljebb az erdőben áll egy hatalmas szál fenyő, legalább méteres átmérőjű. Annak a törzsébe egy másik ilyen gránát furta be a fejét, de az se robbant fel s annyi ereje sem volt, hogy kitépje magát a kemény testből. Különös véletlen, a soffőrünk azonban hallatlan büszke rá. Lám, sose lehet tudni,

hogy mikor és hol fakadnak fel a nemzeti büszkeség forrásai.

Napszállta felé járunk, búcsúzni kell az erdőtől, ha meg akarjuk tekinteni a kastélyt. Oly nehéz a válás! A délután pillazáró édes ernyedtsége bizsereg tagjaimban s úgy vonz a páfrányos felé! Csendes pihenést és egy életre szóló kielégülést igér, de ki kell tépnem magamat a varázslat öleléséből, félek, hogy megront. Még egy utolsó intés, utolsó tekintet, mely visszaremegi mindazt a mámort, melyet fölinni is alig tudott s már ott is állunk a kastély előtt. Az őr unottan nyit ajtót s azonnal belefog elbeszélésébe, ki tudja hányadszor. Egyetlen szavára se tudok figyelni. Halántékom körül lágyan simogató kezek bársonyát érzem, csak nem Maintenon és Dubarry asszonyok fehér kacsói siettek üdvözlésemre? Termeken rohanunk végig, a vezetőnek mindenikhez van pár magyarázó szava, de én mindebből nem hallok semmit, mert egy komor fantomot érzek közeledni felém s amint kissé kibontakozik a viziók ködgomolyából, megdöbbenve látom, hogy egy sziklaóriást hord a fején. Valóban ő az, a császár, az egész alakból azonban alig látszik egyéb, mint a Chapeau de Napoleon. Megtört termetén, görnyedt vállain egy-egy század súlya fekszik, talán épp most írta alá a dekrétumot, melyben leköszön a trónról s készül számüzetésbe, Elba szigetére. Mögötte Fouché és Talleyrand intrikus arca sötétlik, de tekintetük messze, Páris felé kalandozik, hová már bevonult a Szent Szövetség. Onnét várják árulásuk jutalmát.

Áthaladunk a Grands Appartements előszobáján, aztán a magánlakosztályon, mely való-

ban otthona volt a császárnak. Ablakai a narancsok ligetére nyilnak. Forró déli vérének egész imádatával csüggött ezeken a fákon. Mielőtt végleg elhagyta volna ezt a helyet, lelkének talán egyetlen, meghitt bizalmasát, csak a narancsfáitól, meg a gárdistáitól búcsúzott.

Ebben a búcsúban azonban még ott volt a visszatérés reménye, nem úgy mint abban a másikban, Waterloo után. Már ott ült az angol fregattnek a hátán, mely pár órával előbb indult csak neki az Atlanti oceánnak. Mikor Quessant szigete elé ért a hajó, felment a fedélzetre, látcsövet kért s a szigetre szögezte. Órákon át mozdulatlanul ült a helyén s csak akkor vonult vissza kabinjába, amikor a sziget utolsó konturját is elnyelte a messzeség. A lelke ott maradt azon az utolsó darab francia földön, amelyre az optika közömbös fényhullámai még közvetítették a megindultságát.

Longwoodban, a gerániumok völgyében temették el, névtelen sirba. Az angol hatóságok és a kiséret visszamaradt tagjai nem tudtak megegyezni a sírfeliratban. S valljuk meg, ez volt a legstílszerűbb, a legfrappánsabb megoldás. Mi szükség lett volna itt bármilyen megjelölésre?

A császár utolsó karácsonyáról egy eddig ismeretlen feljegyzés — talán legenda — maradt hátra, amelyet különös véletlen éppen Fontainebleauban juttatott kezembe. Azzal veszek búcsút ezektől a fényes, Boucher és Dubois alkotó fantáziáját hirdető termektől, Canova szobrától, Diana szökellő forrásától s a tónak az egész napoleoni multat visszahozó tükrétől, hogy elmondom ezt a történetet.

A császár ott állott az ablaknál és nézett ki merőn, fázósan a hideg decemberi éjszakába. Néma, alaktalan sötétség feküdt a szigetre, csak egy-egy csillag nézett le bágyadt remegéssel a kietlen égi mezőkről s messze a sziklás parton bömbölt az Atlanti oceán, mintha darabokra akarná törni, zúzni ezt a börtönt, a Hudson Lowe nyirkos és rideg fegyházát.

Bompard, a szárnysegéd az asztalnál ült és szórakozottan turkált a félbenmaradt piquetjátszma kártyái között. Néha-néha hevesen megrándult a keze, a fejét felkapta, mintha egy láthatatlan ellenféllel vitatkoznék, de aztán megint csak visszasülyedt a régi apátiába. Isten tudja hova gondolt, talán haza, Franciaországba s eszébe jutott, hogy holnap karácsony estéje van, a negyedik már, amit távol tölt Páristól, s ki tudja mennyi van még hátra?

Napoleon megszólalt, tompa, rekedtes hangon, anélkül, hogy hátrafordult volna.

— Bompard, mi a programm holnapra?

Ezt mindennap megkérdezte, mint hajdan Compiègne-ban, vagy Fontainebleauban.

A szárnysegéd felállott és meghajtotta magát.

— Sajnos, sire, a programm változatlanul a régi. Hacsak a véreb nem talál ki ismét valami kedves meglepetést.

A császár idegesen fordult meg és végigmérte a szárnysegédet.

— Miből gondolod?

— Holnap karácsonyest van, sire.

Napoleon felszisszent.

— Ah!

Lehúnyta a szemét és egyszerre tündéri világosság ömlött el a lelkében. Kicsi, apró viaszgyertyák gyulladtak meg benne s a fényük

rávilágított egy sötét, kreol női arcra. Jozefin állott előtte egész ragyogó nőiességében. A császár megrázkódott s kitárta utána karjait, mert egyedül őt szerette igazán, még ma is minden asszonyok között. De csak az üres levegőt ölelte s mikor felocsudott a káprázatból, haragosan dobbant a lábával.

— Bompard, karácsonyfát akarok holnap. Az ebédlőben állítsátok fel, a gyertyákat majd én gyujtom meg rajta.

A szárnysegéd lehajtotta a fejét és hallgatott.

— Mi az, miért nem beszélsz?

Bompard megadással válaszolt:

— Parancsára, felség.

Napoleon tekintete gúnyos haraggal villant fel.

— Hja persze, itt nem én vagyok a császár, erről mindig megfeledkezem. Tudod mit, kérvényt fogunk írni a vérebnek, hogy engedélyezzen Napoleonnak egy karácsonyfát. Talán jókedvében lesz Hudson Lowe úr?

— De felség . . .

— Tudom, hadd el, nem számít. Egy megaláztatással több, vagy kevesebb. Ne legyünk kicsinyesek barátom. Ülj le, s írd, amit tollba mondok.

Bompard írta:

Tábornok Ur! Az Ön alázatos szolgája, Napoleon, szeretné karácsony szent estjét keresztényi módon megünnepelni. A krisztusi szeretet nevében kérem önt, tegye lehetővé számomra, hogy az ebédlőmben karácsonyfát állíthassak fel, s háznépem köréje gyülekezvén, ott imát mondhasson.

Napoleon.

— Kész vagy?

— Parancsára felség.

— Tedd borítékba, holnap majd elküldjük. Ennyi kegyet remélhet talán Napoleon. Most pedig visszavonulok, küld utánam Baptiste-ot. Jó éjszakát!

A szárnysegéd egyedül maradt a szobában. Leült az asztal mellé, maga elé tette a levelet és nézte bánatosan, lemondással, szomorúan, ahogy őszi alkonyatkor a lemenő nap után szoktunk tekinteni.

Másnap reggel személyesen vitte el a levelet a kormányzóhoz. A szent szövetség pribékje hosszú léptekkel mérte végig föl és alá a szobáját, rossz kedve volt. Amint Bompard belépett hozzá, rárivalt:

— Már ismét valami szeszély, egy kihullott szem a császári korona gyöngyeiből! Mi? Önök azt hiszik, gróf úr, hogy engemet csak azért küldött ide a britt birodalom kormányzata, hogy a gondolataikat kitaláljam s minden bolondságukat fedezzem a saját katonai felelősségemmel. Mondja meg kérem Bonaparte úrnak, hogy ne éljen vissza a türelmemmel, amit ugyis oly kegyesen hosszúra szabott ki az egyesült európai hatalmak jóindulata.

Bompard csak állt és hallgatott. Várta, mikor lesz vége.

Hudson Lowe észrevette, hogy levelet tart a kezében. Odalépett hozzá.

— Lássuk no, miféle instancia már megint?

Elolvasta a levelet. Amugy is sötét arca még jobban belekomorodott, majd hirtelen, minden átmenet nélkül kacagni kezdett.

— Hahaha, nem rossz. Őfelsége tréfás kedvében lehet, gúnyt űz belőlem. Még jó, hogy

babaruhát nem kér tőlem, valóban zavarba jönnék, ha ilyesmi eszébe találna jutni.

Bompard hangosan szisszent föl.

— De tábornok úr, ne űzzön gúnyt egy ember legszentebb érzéseiből!

A kormányzó láthatólag meghökkent.

— Hát csakugyan komoly? Napoleon karácsonyfa után áhitozik? Tizenöt évig állított ő minden évben karácsonyfát Európa népeinek, világraszólót, hatalmast, égigérőt, csakhogy cukorkák helyett ezernyi ezer emberi holttest függött rajta. Most hát visszakéri Európától a kriszkindlit. No ez igazán napoleoni ötlet. Ugy-e igaz, gróf úr?

Bompard márványra fagyott arccal, feszesen állott ott s csak ennyit szólt:

— A választ kérem, tábornok úr.

Hudson arcára újra visszatért a szokott ragadozó kifejezés.

— Jó.

Leült és írta a következőket:

Napoleon Bonaparte, nyugalmazott tábornoknak. Bár az ön kérelmében a fegyelmi szabályok súlyos megsértését látom s épp ezért szükségesnek tartanám kormányom meghallgatását is, az idő rövidségére való tekintettel kivételesen mégis hozzájárulok ahhoz, hogy keresztényi szokásoknak megfelelőleg lakásában egy fenyőgaly felállittassék. Feltételül kötöm ki azonban, hogy a diszitésnél kizárólag az angol szinek alkalmazandók s az ünnepélynél egy tiszt és három közlegény őrségi szolgálatot teljesit. *Hudson Lowe.*

Felolvasta. Bompard összeszorított ajakkal hallgatta végig.

— Tudomásul vette, gróf úr? — kérdezte fanyar mosollyal a kormányzó.

— Szolgálatára.

— Nagyon helyes. A rendelkezéseket azonnal megteszem és jó mulatást kívánok az uraknak.

Bompard úgy elszaladt, mintha puskából lőtték volna ki. Napoleon már türelmetlenül várta.

— Mit hoztál?

— Ime, sire.

Napoleon végigfutott rajta s a keze reszketni kezdett. Felindulását nem tudta fékezni s felordított:

— Becstelen kutya!

S ezer darabra tépte szét a napiparancsot.

— Megöl ez a hóhér. Részletekben végez ki, előbb a lelkemet, aztán a testemet.

Bompard könyörgő pillantást vetett rá.

— Nyugodjék meg felség.

— Nem, nem kell a véreb karácsonyfája! A szeretetnek és vigasztalásnak ezen az ünnepén ne érjen ilyen szégyen és megaláztatás. Oh, kár volt átengednem magamat az oktalan ellágyulásnak. Azt hittem emberek közt élek, az evangeliummal kopogtattam rájuk s az ő válaszuk az ostor, a lánccsörtetés, meg a tömlöctartók kegyetlen fogcsikorgatása. Bompard, a köpönyegemet!

A szárnysegéd ijedten rezzent össze.

— Hova megy, felség?

— Ne ijedj meg, követhetsz! A tengerhez megyünk karácsonyt ünnepelni.

Metsző hideg volt, a szél borzalmas erővel zugott végig a szigeten s a császár szürke köpenyében dideregve huzódott meg. Gyenge volt és

vérszegény, meg-megtántorodott néha, de azért hajtotta előre valami belső tűz s a szeméből kilángolt titkon parázsló energiájának fellobanó fénye. Egy sziklás meredek felé siettek, ott, ahol legjobban tombolt az ár s vad csattogással törött meg a hullámverés. A tengerpart itt egész meredek volt s a mélység fölött csak a sirályok cikáztak, meg egy nagyon szenvedő ember gondolatai. A császár egész odalépett a sziklafal szélére. Rettenetes felindulás tombolt benne, amit még fokozni látszott a tenger harsogó üvöltése. Percekig állott mereven, szótlanul, mellén összefonta karjait s nézett az őrülten kavargó semmiségbe. Egyszerre csak halvány pir ömlött el arcán, kitárta keblét a tengernek és beszélni kezdett:

— Csak zúgj, tombolj, átkozódj, az én haragom tajtékzik benned, az én megsebzett indulatom forgatja fel mélységeidet. Ma a béke és szeretet ünnepe van az egész világon, csak itt, ezen a sziklán nincs, ahol én állok, valamint nem lenne sehol az egész földön, ahová tépett saruimmal lépnék. Ma megpihen a szenvedély, elhallgat a gyűlölet mindenütt, de magasra lobog ott, ahol nevemet említik az emberek s rettegve gondolnak bosszúmra ellenségeim.

A császár el-elcsuklott néha, fuldoklási rohamai támadtak s Bompardnak a hideg verejték ütött ki a homlokán arra a gondolatra, hogy a nagy izgalomtól lelke megháborodik. Egy heves szélroham jött s majdnem besodorta Napoleont a tengerbe. Bompard megragadta karját s könyörögve szólt:

— Menjünk sire innen, rettenetes az idő.

A császár mintha álomból ébredt volna fel, hidegen, kutató szemmel nézett a szárnysegédre, aztán újra a tengerhez fordult. Bompard tudta,

hogy most nemsokára következik a roham, amely oly végzetes szokott lenni. Egyszerre csak reszketni kezdett a császár s mintha valami transba menne át, karjait kitárta a horizont felé s arcán különös felmagasztosultság sugárzása ömlött el. Tompa, fátyolozott, siri hangon szólalt meg:

— Nézd Bompard, ott jön a karácsony. Ezüst szárnyakon lebeg felém s ragyogó fénykoszorú van a homlokán. Léptei alatt megjuhászkodik a tenger, a hullámok dühösen ugató láncos kutyákból játékos ebecskékké szelidülnek s aranyos hímpor csillog a ruhájukon. De mi az, nem hallod? Felrobognak hadtesteim, ott van Ney, Cambronne és a többiek, a hősök, a győzhetetlenek, a csak engemet várók. Hallod az ágyúdörgést? Ezt jól csinálták a fiúk, megérdemlik, hogy Napoleon legyen a vezérük.

A szárnysegéd könyörgésre fogta a dolgot:

— De felség, az Istenért, menjünk, halálra tör bennünket a fergeteg.

A császár kissé magához tért. Végigsimította homlokát s aztán elmosolyodott.

— Ugy-e megint ostobaságokat beszéltem? De nem baj, boldoggá tett ez a pár pillanat. A kis Jézus csengetyűszavát hallottam a süvítő orkánban s a betlehemi jászol itt lebegett előttem az oceán felett. Most már nem fáj a véreb karácsonyfája. Menjünk.

Alig tettek pár lépést, a császár megtántorodott, tajtékos hab verődött ki a száján, hirtelen eszméletét vesztette és összerogyott. Bompard nem tétovázott sokáig. Karjaiba vette a kis emberroncsot s megindult vele hazafelé. Utközben, amint könnyei sűrűn hullottak a görcsben fetrengő császár mellére, eszébe jutott, hogy

már csak árnyék az, akit az ölében visz, de egy egeket döngető érckolosszusnak, egy világot megrázó tragédiának az árnyéka.

Már esteledett, mikor elhagytuk a kastélyt, pedig még látni akartam a barbizoni rétet, mely itt fekszik nem messze Fontainebleau alatt. A barbizoni rétet, mely új optikát adott a festésnek és új érzésvilágot az emberiségnek.

El kellett szánnom magamat arra, hogy az éjjelt Fontainebleauban töltjük. Másnap kimentünk Montigny-Marlotte-ba, ahol ennivalóan bájos vizimalmokat láttunk s körülöttünk a méheknek és virágoknak olyan szerelmi játékát, amelyet bizony kár, hogy nem utánozhat az ember. Nem is volna rossz a nyárnak ilyen zsongítóan édes muzsikája mellett eludvarolni az életet.

Ezt tették azonban Claude Monet és társai, akik itt végezték egy egész életen át tartó udvarlásukat a pleine airnak, a pipacsnak, a buzavirágnak és a méhzümmögésnek. Mert az is rajta van a képeiken.

Alig hagyjuk el Marlotte házsorait, már előttünk piroslik a barbizoni mező. Ma is oly piros és üde, mint 70 év előtt, amikor először látták meg festői szemek. Haza kell azonban gondolnom, messzi Magyarországra, dús zempléni lankásokra, ahol még telibben ragyog a pipacs, kékebb a buzavirág s a napsütésnek olyan koloritja van, amit itt hasztalan keresek. Ebben a magyar napsütésben termett az a festő, akinek képei nagy magyar ábrándokat revelálnak és követelik Barbizontól az egyidejüséget. Szinyei-Merse Pál, a magyar Barbizon vezére, egy ettől teljesen független, önálló világot teremtett, melynek époly elismert szuverénje lett, mint Monet a magáénak. Nem csodálatos találkozása

ez a francia és magyar festői szellem metamorfozisának?

De van ezen a barbizoni mezőn még valami, amit magyar földön szintén nem találunk, az autók porának olyan tengere, amely negyedórákra tönkretesz minden szint, minden hangulatot. A gépszörnyeteg már itt is megjelent és korrigálja a természetet. Szegény François Millet, aki itt alussza örök álmát a szinektől megszentelt földön, egyszer csak fel fog kelni sírjából, hogy tiltakozzék az autók örökös dübörgése, az ő csendes, pipacsos birodalmának kegyetlen megcsufitása ellen.

Egy kis vacsora-pacifizmus.

Az egyik párisi napilap publicistája, akit még Budapestről ismerek, párisi tartózkodásom utolsóelőtti napján meghivott vacsorára. Előzőleg délután egy honfitársam conference-át hallgattuk meg, aki az Izlamról tartott igen mélyenjáró és szakavatott előadást. A meghivott előkelő közönség — egy aktiv miniszter is jelen volt — melegen ünnepelte az előadót, ami Párisban, ahol naponként 50—60 nyilvános előadást is tartanak, ahol mindenki conference-ot hirdet, aki három könyvet elolvasott, valóban figyelemreméltó eredmény. Az előadás után az opera közelében egy jónevű csendes éttermet kerestünk fel, ahol megtalálható az a ritka és becses tulajdonsága a fehér asztalnak, hogy inspirál. Vannak vendéglők, amelyeknek forgatagában úgy érzi magát az ember, mint a londoni vásáron, találkoznak olyan agyonvert, megátkozott helyiségek, ahol az áporodott, savanyú hangulat beveszi magát a pórusokba és életunttá teszi az embert, akadnak azután olyan établissement-ok is, amelyek csak úgy sugározzák a hivogató jókedvet, a könnyelmű csapodárságot.

Olyan éttermet, mint amilyenbe mi most letelepedtünk, csak nagy néha, kivételesen talál az ember. Itt minden intelligens és szenvtelenül előkelő volt, a pincérektől kezdve a sótartóig. A vendégek is. A mellettünk levő asztalnál a Comèdie Française két elegáns sociétairje ült s olyan könnyedén és természetesen

fogyasztották a Wellington-bélszint s itták hozzá a jó Chablist, mintha soha életükben nem szavalták volna Sofoklest, vagy Racine-t. Odébb egy meglehetősen népes, úgynevezett társasasztalnál élénken politizáltak. Jobb állású tisztviselők lehettek s mi egyébről beszélhettek volna, mint a frankról? Ma ezzel ébred és fekszik mindenki Franciaországban.

— Hallja ezt? — szólt halkan a barátom. — Itt már alágyujtottak a katlannak.

Elkeseredett kifakadások hallatszottak. Az egyik úr éppen azt bizonyította, hogy az ő havi 1500 frankos fizetése, amely már igen tekintélyes összeg, mi mindenre nem elég. A családja koplal, ő ma az utolsó jó ruháját vette fel.

— Mi lesz ebből? — kérdeztem.

— Ki tudná azt megmondani?

— De mégis, ön publicista, egy nagy lap vezércikkírója, irányítja nemcsak a közvéleményt, hanem a politikát is. Mondhatnám annak orvosprofesszori katedráján ül, önnek szinte kötelessége volna tudni.

— Kérem, én csak tényeket állapíthatok meg. Tény az, hogy a frank tüdőbajt kapott s minthogy a politika, közgazdaság és társadalom a pénzen keresztül lélekzik, most beteg az egész ország. Akadt ugyan pénzügyminiszter, aki megkisérelte „tirer le diable par la queue (az ördögöt a farkánál fogva megragadni), de az ördög — amint bizonyára tudja — à la baisse spekulál a frankra, így hát kisiklott a miniszter úr körmei közül. A többi pénzügyminiszter viszont? Azok szegények úgy voltak a maguk mentőakciójával, mint az egyszeri cserepezőlegény, aki érezvén, hogy menthetetlenül leszédül a háztetőről, hirtelen ráeszmélt egy régi jámbor tanításra. Eszébe jutott, hogy vannak az

életben helyzetek, amikor már csak az imádság segít. Zuhanás közben elkezdett hát imádkozni s ez megnyugtatta a lelkiismeretét. Lássa, ilyen ráimádkozó pénzügyminiszterei voltak Franciaországnak. A különbség köztük csak az, hogy az egyik hosszabb, a másik rövidebb imádságot mondott. Ön talán azt gondolhatná, hogy ez cinizmus. Nem, ez vérző valóság, ezt nap-nap után megírom s a szivem reszket belé.

— Tökéletesen igaza van. Ráimádkozással, politikai dervistáncokkal még nem mentettek meg egy országot sem. A pénzt nem lehet hipnotizálni. Én tudom, Magyarország keresztül esett már ezen a kisérleten és szörnyű árat fizetett érte. Ne vegye rossz néven azonban, s ne tartsa illetéktelen beavatkozásnak, ha én, az idegen is próbálok egy kis diagnózist megállapítani. Franciaországnak a nagy győzelem óta, mely, bár nem is voltunk közvetlen ellenfelek, bennünket is sujtott a legkegyetlenebbül, állandó politikai bronchitisze van. Innen származik a frank tüdőbaja. A frankot megbuktatta a győzelem kiméletlen kihasználása. A győzelem ámokfutói nem akartak tudomást venni arról, ami túl van a határokon s elhitették a közvélemény nagy részével is, hogy a francia föld izolált darabja a világgazdaságnak s a német jóvátétel mindent ki fog fizetni. Nos nem így történt. Akadt olyan francia államférfi, aki ezt nyiltan megmondta. Akkor még nem lett volna késő, de nem hallgattak rá. Pedig mennyivel olcsóbb lett volna, ha a francia közszellemet nem a frank bukása tanította volna meg a földrajzra, s a nagy összefüggések tiszteletére.

A barátom lehajtotta a fejét.

— Tudom, mi nagy ignoránsok voltunk, de higyje el, a fátyol kezd már foszladozni s én is

tépek belőle naponként egy darabkát. Teli tüdővel hirdetem, hogy a szélsőségek kora letünt s hogy vannak életfunkciók, amelyeket határozottan előnyös mentesíteni a gloire és a nagy nemzeti mult attributumaitól. Ilyen például a táplálkozás. A francia politika, sajnos, későn kezd ébredni arra, hogy a kenyér ára nem igazodik a nemzeti hiúság óramutatójához.

— Ön igen szellemesen és találóan állapította meg, hogy a frank tüdőbajt kapott. Viszont ez nem gyógyíthatatlan betegség. A kérdés csak az, hogy a pácienst úgy kezelik-e, mint a tuberkulózist? Sürgősen más atmoszférába kell áthelyezni a beteget! Ha ezt megteszik, de csak akkor — remélhető a lassú gyógyulás. A magaslati éghajlat áldásait a francia bel- és külpolitika egyébként is oly régen nélkülözi már, hogy ennek a milieuváltozásnak az üdvös hatásai végigrezegnének az egész francia életen. S ez — biztosíthatom — nem lehet közömbös Európa többi részére sem, legkevésbbé reánk, legyőzöttekre nézve. Higyjék el nekünk a franciák, sötét és nyugtalanító gondolat, hogy a frank teljes elrothadása újra megindíthatja és üzembe helyezteti a nagyon is kipróbált francia forradalmi mechanizmust.

— A lelkemből beszélt, erre gondolok én is állandóan. A felforgatás hajlamossága megvan s jobbról és balról egyformán fenyeget. A harmadik köztársaság alkotmányát heves pörölycsapások ostromolják. A diktatura lehetőségeit ép olyan szenvedéllyel készítik elő a royalisták, mint a III. Internacionale ügynökei. Ma még el se lehet képzelni, melyik kerekedhetnék a törvényes államrend fölé, de bármelyik szerezné is meg a hatalmat, nem volna köszönet benne. Les camelots du roi (A király rikkancsai)

semmivel sem lennének mérsékeltebbek, mint a szovjet által megszervezett canaille.

A beszélgetésünk aztán elfordult a franktól. A vacsorapartnerrel szemben nem voltam feszélyezve s rátértem a magyar ügyre. Ő már nemcsak elismerte, de meg is győződött róla, hogy van magyar-kérdés. A legtöbb franciánál ez még bizonyításra szorul. A barátom magyarországi tartózkodása alatt élénken kereste a régebbi francia történeti vonatkozásokat s tájékozottsága valóban meglepett. Ha csak tehette, mindig szóba hozta II. Rákóczi Ferencet, amint ő mondotta, XIV. Lajos nagyszerű szövetségesét, akinek a szive még mindig francia földben pihen. A másik nagy magyarról, Bercsényi marsallról is sokat tudott. Ő volt az első francia huszárezred megalapítója, nagy katona, kitünő hadvezér, akire nemcsak a magyarok lehetnek büszkék, hanem a franciák is.

Eszembe jutott, hogy egy üres szarkofág még mindig áll a kassai dómban, az idegenben porladó Bercsényi-hamvakat várja . . .

Mélyen a szemébe néztem, amikor megkérdeztem tőle:

— El tudja ön képzelni, mit érez egy magyar, amikor a térképre tekint?

— Hogyne, azt, amit én éreztem 1918 előtt, ha Elszász-Lotharingiára gondoltam.

— Nos, hát nekünk nem egy, de négy Elszász-Lotharingiánk van. Önök azt mondották: mindig rágondolni, de sohase beszélni róla. Mi nem elégedhetünk meg ezzel. A gondolatnak nincs átütő ereje szavak nélkül, nekünk a szó, a beszéd, az írás hatalmára is szükségünk van. És annyiszor ismételjük igazunkat, hogy akik minduntalan hallják — mint például ön is —

talán azt mondhatnák, hogy ez közhely. De Istenem, akkor közhely a Miatyánk is.

Részvéttel tekintett rám, mintha csillapítani akarna, aztán csendesen szólt:

— Van egy nagy segítőtársuk önöknek, az elkövetett igazságtalanságok nyugtalanító ereje. Figyelje meg Magyarország szomszédállamainak életét, ott még nem aludtak a békekötés óta nyugodtan.

— És Franciaországban? — kérdeztem hirtelen.

Élesen tekintett rám, de én nyugodtan folytattam:

— Nincs vajjon itt is valami belső emésztő nyugtalanság a lelkekben? Tagadhatja-e, hogy Franciaország külpolitikai orientációjának ingája erős kilengéseket mutat? A meglevő formákhoz, amelyeket nevezzünk szerződéseknek, még ragaszkodnak, de már ismerik az alapvető hibákat és történelem-élettani képtelenségeket, amelyek fenntartásukat lehetetlenné teszik. A francia politika hajnali ébredései, amikor a legvilágosabb az agy és legszenvedélytelenebb a lélek, már új lehetőségeket mérlegelnek. Mindenki érzi az átmenet ideiglenességét, bár a sajtóban ez egyelőre még nem juthat kifejezésre. Mellesleg jegyzem meg uram, hogy az önök sajtója ebből a szempontból a világ legtökéletesebb és legkönnyebben kezelhető instrumentuma, amiért csak irigyelni tudom önöket. Sehol úgy elhallgatni és sehol úgy vezényszóra haragudni nem tudnak, mint önöknél.

Legyintett a kezével.

— Tudom mire gondol, hagyjuk ezt.

— Befejezésül még csak annyit, hogy nincs messze az idő, amikor a francia közvélemény

hivatalosan is kénytelen lesz tudomásul venni bizonyos történeti realitásokat.

— Lehet, hogy igaza van, de ne felejtse el: Franciaország igen engedelmes gyermek, de csak addig, amíg az ő akarata teljesül.

Kis szünet állott be, a barátom hosszan, elmélázva tekintett maga elé, mintha nagyon messzi kóborolnának a gondolatai. A vacsorának a vége felé jártunk s engedelmet kértem, hogy most már én is rendelhessek egy üveg Barsacot, amelyet, úgy láttam, nagyon szeret.

— Dehát ön nem is iszik — igyekezett elhárítani a kínálást.

— Ezért mindenesetre szives elnézését kérem, de egy enyhítő körülményre is hivatkozhatom.

— Itt nem ismerek enyhítő körülményeket.

— Csak egyet említek, nem is dohányzom.

— Szóval erősen lefokozott életet él.

— Kérem, nekem olyan elődeim voltak ezen a téren, mint Goethe, Victor Hugo és Heine, ők pedig igazán intenziven éltek.

Elmosolyodott.

— Igen, Heine említi még Cicerot és Justiniánt is, de ez persze csak anakronizmus, mert a dohányzást akkor még csak Kinában ismerték. Európába Kolumbus hozta. De ezek a példák különben se jelentenek semmit. Maguk magyarok nagyszerűen tudnak meghalni, de nem tudnak élni.

— Pedig nálunk született az a közmondás: Extra Hungariam non est vita.

— Engedjen meg, ez nagyzási hóbort, amely sajnos más téren is mutatkozik. Ezt mint jó barátjuk állapítom meg. Hallatlan nagyra vannak például a szónokaikkal. Még évekkel ezelőtt olvastam valahol egy cikket — magyar

ember írta — ahol Monsieur Ugront, nemcsak a legnagyobb francia parlamenti szónokkal állította egy vonalba, hanem még föléjük is helyezte. Vettem a fáradságot magamnak és lefordítottam M. Ugron beszédéből néhányat, hogy összehasonlításokat tehessek. Hát kérem, őrá is el lehet mondani ugyanazt, amivel a mi Jaurèsunkat jellemezték: vatta-okádó Vezuv.

— Jó, de ez még nem jelenti azt, hogy nekünk nincsenek tehetséges szónokaink.

— Én csak azt akartam bizonyítani, hogy maguk mindig a végletekbe nyargalnak. Igy vannak a Franciaország elleni gyűlöletükkel is. Franciaország nem egyedül felelős Trianonért, mint ahogy Budapesten hirdetik. Más tényezők is közrehatottak itt, még talán nagyobb mértékben, mint a franciák.

— A magyar nép nem ismeri azt a szót, hogy gyűlölet. A mi lelki világunkban nem élhetnek ilyen kisértetek. Az a kijelentése mindenesetre meglepő, hogy nem elsősorban Franciaország felelős Trianonért.

— Bővebb magyarázattal sajnos most nem szolgálhatok, nincs messze azonban az idő, amikor mindenre, úgy erre is világosság fog derülni. Most csak annyit: kevesebb franciaellenes nyilatkozat és hidegebb, megfontoltabb, mondhatnám ökonómikusabb előkészítése a jövőnek. Mi, franciák, mindent tudomásul veszünk és rendkivül szenzitivek vagyunk a mások véleményével szemben. Nem tagadom, az az új külpolitikai átorientálódási folyamat tényleg megvan nálunk a közvéleményben, de hogy ennek a ritmusa, főleg Magyarország irányában, gyorsabbá váljék, ahhoz szükséges az is, hogy a magyar társadalomnak és politikának rólunk vallott ítéletében gyökeres változások menjenek végbe.

— Kérem, mi a világ leglojálisabb nemzete vagyunk, de csak viszonossági alapon. Annyi kegyet talán nekünk is szabad volna kérnünk a franciáktól, hogy elismerjék történeti és kulturális küldetésünket és jogunkat a históriai jóvátételhez.

— Amit az előbb mondottam, abban benne van ez is.

— Higyjék el a franciák, mi nagyon szerények vagyunk és nem kérünk magunknak nagyobb darabot az európai kenyérből, mint amennyi jogosan megillet bennünket. Utalok annak a magyar miniszterelnöknek a kijelentésére, akinek a nevét a párisi lapok egy része — teljesen méltatlanul — annyi gyűlölettel hurcolta meg s aki a magyar öncélúságot így szólaltatta meg: „. . . Egy érdekünk van, hogy ez a nemzet egészséges legyen és biztosítéka maradjon az összes magyarok életének a jövőben.“ Ez pedig csak olyan kulturértékek termelése által történhetik, amelyek az egész emberiség, az egész civilizáció javát szolgálják. És ezt cselekszi Magyarország. Az ön nagynevű honfitársai, akik a Magyar Tudományos Akadémia centennáriumán a francia tudomány és irodalom képviseletében megjelentek Budapesten, mindig tanuságot tehetnek e mellett.

Csillogó szemmel köszöntötte rám a poharát.

— Fognak is tenni, biztosíthatom. Itt, látja, nincs nézeteltérés közöttünk. Hanem azért, amit mondottam, azt fenntartom, mert ebben a kérdésben érzem lüktetni a magyar jövőt.

Fizettünk és távoztunk. Odakint puha, selymes karjaival ölelt át a júniusi éjszaka.

A Város.

Mielőtt a Café de la Paix-be mentem volna, ahol peripatetikus barátommal kellett találkoznom, még egy utolsó viszontlátásra felszaladtam a Louvreba, hogy búcsút vegyek mindattól, ami személyes élmény és feledhetetlen szépség volt számomra.

Megvallom, mikor az első látogatásomat tettem itt, valahogy elnyomott a dolgok óriási tömege s az erősebbnél erősebb impressziók egymáson keresztül gázoló sokasága. Nem tudtam tájékozódni, nem volt áttekintésem, a művészetek őserdejének kellős közepében éreztem magam s csak az egészséges ösztön lehetett az az irányító, amely végül is kivezetett innen.

Lenyügözve állok Leonardo da Vinci minden méreteket meghaladó egyénisége előtt, mely talán csak a milánói Ambrosiánában bontakozik ki még annyi pompával és hatalommal, mint itt. Nem tehetek róla, én da Vincit valahogy mindig északi embernek érzem, talán egyenesen rászabta az angol nyelvművészet ezt a mélysugárú, tiszta kifejezést: „man of genius". Az angol nem mondja, hogy „genie", ez ismeretlen szó előtte, számára az alkotó erő inkarnációja a „man of genius." S ezt alkalmazza nemcsak költőkre, írókra, művészekre, akik az emberiség lelki életét jelentik, hanem államférfiakra, katonákra, sőt kereskedőkre is, akik a szellem, a kezdeményező erő és alkotó tehetség rendkivüliségével tünnek ki.

Leonardo de Vinci csaknem mindenható: nemcsak szellemi és művészi, hanem erkölcsi embert is tud elevenné formálni. A legkiválóbb emberek azok, akik a legtöbbet tudják mondani az embernek önmagáról s ki világított még oly mélyen a lélek misztériumába, mint ez a nagy mester?

Ha képeket nézek, mindig más képek is jutnak az eszembe. A Gioconda előtt Beatrice d'Estére gondolok, aki mint egy ragyogó meteor Milánóból egészen ide hozzám átvilágít, a „Belle Ferronnière" pedig elémbe idézi Tizian Flóráját. Ez a kép ott függ a Pitti-palota egyik melléktermében. De ennek a képnek hallatlan ereje van, ez a kép nő, kiterjeszkedik, felszárnyal, ledönti maga körül a falakat, s emelkedik fel csillagos magasságok felé, s kiterjesztett szárnyakkal lebeg a művészet és az emberiség felett. Ez a kép a Goethe Helénája, az „ewig weibliche", a szent odaadás, a legtisztább és legmélyebb életfunkció. Milyen kár, hogy da Vinci soha nem láthatta! És nem láthatta az isteni ragyogás és méltóság eszményét, Michelangelo „Szent családját" sem az Ufficiben. S vajjon miként hatott volna rá a louvrebeli Rubens-terem fölséges pompája (a lelkem azért fázik mellette), vagy Valesquez, Ribéra, Zurbaran és Murillo, akik szomszédai itt az örökkévalóságban s akiktől alig tudok elszakadni.

Még le kell szaladnom a földszintre, hogy felcsókoljam a lelkemmel a Parthenon frizét, üdvözöljem Milo szemérmes asszonyát, s egy pillantást vessek a Salle des Cariatides-be, mert itt lángolt egykor Molière, akitől még a temető megszentelt földjét is megtagadták, barátai éjjel titokban temették el.

Már délfelé járt az idő, mikor arra esz-

méltem, hogy engemet várnak a Café de la Paixban. Mintha álomból ébredtem volna, amikor kiléptem a Louvre hűvös kapuján. Soha ilyen erővel nem éreztem, hogy a világ egy ismeretlen világrész, amely még fölfedezésre vár. S nem a tudomány, a művészet fogja megfejteni a világrejtélyt, mely már ott borong Beatrice d'Este szemeiben.

A barátom szerencsére még nem volt ott a kávéházban, ellenben megpillantottam két kedves magyar fiút, akik a budapesti egyetemet már elvégezték s most kijöttek a Sorbonnera egy kis jogbölcseletet és szociológiát hallgatni. Majdnem háromszáz magyar diák van ma elszórva Páris főiskoláin, a magyar jövő szempontjából fölbecsülhetetlen érték. Ennek a generációnak a vállaira nagy történeti feladatok terhei fognak nehezedni.

Persze az én két fiatal barátom is a Quartier Latinban lakik egy kis penzióban s a Luxembourg-kert padjain, szemben a klasszikusan büszke Fontaine de Medicis-vel várja a kalandját. Igy csinálja ezt minden magyar fiú, akiben van egy kis vér. A magyarokban pedig van. Majdnem a nyakamba borultak, elárasztottak kérdésekkel, alig győztem felelni nekik.

Észrevettem, hogy beszélgetésünk alatt az egyik pincér állandóan az asztalunk körül settenkedik, elébem teszi a Le Sourirt meg a Le Rire-t (mennyivel különb volt ezeknél a Charivari!) s egyszerre csak megszólít németül. Kisült, hogy osztrák, Bécsből jött, de franciának adta ki magát, mert így könnyebben elhelyezkedett. Most, hallván a magyar szót, ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy levesse az inkognitóját. Akárcsak a fekete Ali Versaillesben. Ez a legyőzöttek szolidaritása. Megkért azonban,

hogy ne áruljuk el, mert ha ezt a kis csalást felfedezik, menten elbocsátják. Most utólag kell bocsánatot kérnem tőle az elkövetett indiszkrécióért.

Néztük a fiúkkal az utcát, a járókelők fel és alá hullámzó tömegét. Egyhangúlag és nem kis elégtétellel állapítottuk meg, hogy Budapesten egy óra alatt több szépasszonnyal találkozik az ember, mint itt egy hét alatt. Az ember néha valóban szeretne felkiáltani:

— Hol vannak az elegáns francia nők és férfiak, azokon kivül, akiknek az a mesterségük, hogy elegánsak legyenek?

Ha a divat és korszellem valóban annyira rokonfogalmak, hogy állandóan karonfogva járnak, akkor ezzel a hölggyel és úrral legfeljebb a Grand Prixnél, vagy az Operában, ahol páholybérletük van, lehet találkozni, de a nagy boulevardokon nem. Legfeljebb a kirakatokban. Kivételek természetesen mindig vannak, mint például az a magas, elegáns úr és mellette egy bájosarcú fiatal lány, franciásan ingerlő fitos orral és nem bubifrizurával, akik éppen most fordulnak erre a Rue de Septembre felől.

Francia barátom ebben a percben érkezett, még meg tudtam neki mutatni a közeledő érdekes párt.

— Nézze azt az idült szeladont, hogy udvarol annak a gyereklánynak. S érdekes, a kicsike milyen szivesen fogadja.

— Micsoda meglepőt talál ebben? Az életkorok, főként ami a férfi szerelmi aktivitását illeti, ma erősen eltolódtak. Az 50 éves lovag éppen most arrivált s Páris utcáin lépten-nyomon ilyen bourgeti problémákba ütközik az ember.

— Apropos, Bourget! Az emberek nagy-

többsége hajlandó azt hinni, hogy Bourget rég meghalt, pedig ugyancsak él, sőt ír.

— Talán éppen az a baj — jegyezte meg félénken az egyik magyar fiú, aki úgy látszik nem szerette Bourget-t.

A barátomnak könnyű felhő suhant a homlokára, de egy mosollyal, amelyet megértett és honorált, sikerült elüznöm onnan.

— Téved, ifjú barátom — mondotta. — Bourget befolyása még mindig igen erős. Pedig ez nagy szó ebben a konkurrenciában, mert Páris az a nyilvános világ-aréna, ahol megütközik minden irány, minden érdek, minden illuzió. Mondhatom, ma sincs Bourget-nél finomabb és ötletesebb boncolója a szerelemnek. Ez az ember regényeivel állandó vibrációban tartja a szerelemnek nemcsak irodalmi, hanem élettani formáit is. Ez az eset az, amikor az író nemcsak ábrázolja, hanem inspirálja is az életet.

— Amit bajos volna elmondani Voltaire-ről, aki ércben ott áll a Mazarin-palota előtt. Ő aztán igazán nem inspirálja a halhatatlan negyveneket.

Ezt megint az előbbi nyughatatlan közbeszóló mondotta. Ugy látszik ennek a fiúnak itt alaposan kinyilt a szeme.

— Tudja mit — szólt a barátom — tegyünk most egy kis körutazást a Metron, azután ebédeljünk Duvalnál a Rue de Rivolin. Helyes?

— Helyes — mondottam — de a fiúkat is magunkkal visszük.

— Nagyon szivesen, csak előbb egy kérdésem volna a fiatalemberhez. Egészen helytálló az a megállapítás, amit Voltaire-ről és az Institut de Franceról mondott, de vajjon tudja-e, hogy miért van ez így?

A gyerek snajdigan, fiatalos könnyedséggel vágta ki:

— Mert az Akadémia reakciós és maradi intézmény.

— Nem barátom, nem azért, hanem Condorcet szobra is ott áll a téren és az ellensúlyozza Voltaire-t. Lássa, ez aztán a bölcs kiegyensúlyozottság.

Ezen valamennyien nagyot nevettünk.

Jó kedvünk aztán átragadt a Metro utasaira, sőt még a néger kalauzára is, aki egész fess fiú volt s hirtelen azzal kezdte szórakoztatni a kocsi hölgyközönségét, hogy kinyitotta a gyorsan száguldó jármű ajtaját s úgy tett, mintha ki akarna ugorni. Lett ebből aztán nagy ijedelem és sivalkodás s csak akkor nyugodtak meg a fehérnépek, amikor a néger három-négyszer is megismételte a mókát. Ez a néger fickó zamatos afrikai kedélyességével valóban a villamos kalauzok gyöngye, kedvem volna szerződtetni a mi vérszegény és elhagyatott földalatti vasutunkra.

Szeretek a naiv lelkek örömében résztvenni és ebben leli magyarázatát az, hogy délután felvitt a kíváncsiság az Eiffel-torony legfelső emeletére. Eddig csak alulról fölfelé néztem ezt az idegen világot, most meg akartam tapasztalni, hogyan fest felülről lefelé. Látni akartam Párist a maga egészében s hatalmas lendületben átérezni az ember és a dolgok közös életének nagy szintézisét: a Várost, minden szépségével, misztériumával és ismeretlen borzalmaival együtt.

A leghatalmasabb képet Párisról angol író, Dickens festette a *Két város történetében*. Akkor még nem állott az Eiffel-torony, de

Dickens mégis oly magasra szállott, hogy nincs emberi építmény, amelyről lelke repülését utol lehetne érni.

Dickens a forradalmi Párisról írt megrázó epopeát, de forrongásban él ez a város ma is. Az irodalom, a művészet, a politika, társadalom állandó lázas nyugtalanságban, ideges keresésben van. Éppen olyan hajsza van itt az új életformák után, mint 1793-ban. A különbség csak az, hogy a Grève-téren nem működik a guillotin és Santerre polgártárs helyett más méri a habzó sört a St. Antoineban.

Igaz, hogy van itt a forradalmi szellem mellett heves és makacs konzervativizmus is, amely nemcsak a felsőbb tizezer és az Akadémia kiváltsága, hanem ott ül a francia kispolgárság asztalánál is s ugyanazzal a gesztussal sózza meg a levesét, mint kétszáz évvel azelőtt. Rajta ül ez a konzervativizmus Páris egész építészeti arculatán is, amely Lajos Fülöp óta alig változott s úgy befészkelte magát a házak belső berendezésébe, hogy például ma is többségben vannak a falépcsős bérházak, a fürdőszoba, a W. C. jóformán ismeretlen fogalom, nem is szólva arról, hogy belső udvari folyosókat, ami a levegőnek, világosságnak, egészségnek egyik fő biztosítéka, alig alkalmaznak. De a komforthiány néha egyenesen a hagyománytisztelet kifejezője. Saint Germainban, Páris közvetlen közelében még akadnak régi nemesi családok, amelyek bojkottálják a villanyt és gyertyával világítanak. Meg tudom azonban érteni a régi hagyományokhoz való ragaszkodást, még akkor is, ha kényelmetlenek. Amint az ember vívja nagy harcait a Kozmosszal s küzdelmében győzelmesen halad előre, elkerülhetetlen, hogy sebeket ne kapjon. Már pedig hol lehetne ezeket a

sebeket jobban kipihenni és elfeledni, mint a tradiciók puha fauteuiljeiben?

Az Eiffel-torony tetején sok minden eszébe jut az embernek: az élet törpesége, hiábavalósága éppen úgy, mint hatalmas magasságok felé törő nagyvonalúsága. Itt egyszerre érzed lelkeden a három geniusz szorítását: mult, jelen és jövő. Mely az emberi önkénnyel és kishitűséggel telt szavak! Mintha az idő végtelen oceánját lehetne határpontokhoz cövekelni, mintha volna különbség az álarcon kívül, amit a spekulativ filozófia akasztott rájuk, a három nemtő között! Mult, jelen és jövő, csak kényelmi berendezései a filiszter bölcseletnek: a mult a hálószobája, a jelen az ebédlője, a jövő pedig mondjuk, egy repülőgéphangár, ahonnét megkockáztat néha egy-egy felszállást magasabb régiókba is. Bizony az időnek ez a hármas beosztása csak világszemléleti forma, a primitiv szellem munkája a mindenség örvénylő forgatagában.

Amint itt állok 300 méter magasságban, alattam szélesen terül el a Champs de Mars, mellette a Szajna tulsó partján mindjárt a Trocadero s azon túl balra, hosszan nyulik el a boulognei erdő.

Milyen igénytelen semmiség, valóságos patak ez a híres, annyiszor megénekelt Szajna a mi ünnepélyesen hallgatag Dunánkhoz képest!

Itt sötétlik velem szemben a L'Hôtel des Invalides komor kupolája s alatta Napoleon sírja. Ott pihen a korzikai 1840 óta két testvére, Jeromos és József között. Ott van a hű Bertrand és Duroc, aztán Turenne és Vauban. Méltó halotti kiséret a nagy császárnak. Vajjon megbocsájtja-e odaát a méltatlan utódnak, a törpe epigonnak, hogy ugyanarra a trónra mert ülni, amelyen ő foglalt helyet egykor? A második

császárság, melynek egyetlen érdeme és létjogosultsága a franica nép szemében az volt, hogy volt egy dicső és világot rengető elődje is, teljesen felőrölte az első empire erkölcsi és hatalmi tőkéjét. A *Napoleon le petit* szállóige lett és mindennap többszörösen lenyomtatták a Rappel hasábjain mindaddig, míg csak a lapot be nem tiltották. De ez nem szüntette meg a lekicsinylést s a gyűlöletet III. Napoleon személye és uralkodása iránt. Olyan szellemek tartották ezt ébren, mint Victor Hugo és August Vacquerie, akik még a szeműzetésből is egyre küldötték haragjuk tüzes mennyköveit a bitorló ellen, fanatikusan követelve a szabad gondolat szuverénitását egy álszuverénnel szemben.

Nincs Victor Hugonál plasztikusabb illusztrációja annak a tételnek, hogy az irodalom tulajdonképen lelkiállapot. Amikor III. Napoleon eltünt a szintérről, Hugo lelkében még izzott, forrt a gyűlölet, melynek most más irányú lefolyást, más célpontot kellett találni. Talált is. Határtalan szenvedélyességgel fordult a németek ellen s ekkor inkarnálódott Franciaország legnemzetibb költőjévé. Ő a tőrőlmetszett c'est la guerre költő. Lángolásig szerette hazáját, meg lehet bocsájtani neki.

A tekintetem minduntalan visszatér az Invalidusok palotája felé, majd balra fordul, mert abban a vonalban fekszik a Tuilleriák kertje, ahol sokat sétált a szép Montijo Eugenia. A szomszédságban áll Gambetta szobra a Place du Carrouselen. A nagy bukás után ő volt l'organisateur de la défense nationale. Hivó szavára, melynek zugó érce és megrázó tartalmi ereje volt, ezrével sorakoztak a francia férfiak a zászló alá. A nagy Napoleon után ő volt az egyetlen francia, akinek sikerült általános népfelke-

lést rendeznie. Kora legnagyobb fiaként ünnepelte, mégis meghasonult lélekkel szállott sírba, mert legfőbb álmát, a köztársaság elnöki székét nem érhette el.

A boulognei erdő sötét lombjai közül, arra Neuilly felé, karcsú tornyok emelkednek ki. Egy jó távcsővel talán meg is látnám a *Chateau de Madridot*, I. Ferenc király egykori kastélyát, amely most szálloda. Szomorú emlékű ház. Itt székelt a magyar delegáció, amikor 1920-ban meghívták „béketárgyalás"-ra s hetekig várta fagyos izoláltságban, mely fogságnak is beillett, a végzetes ítéletet. Amikor Clemenceau átnyujtotta az írást, már tudtuk, hogy mi vár ránk. Csak igent, vagy nemet lehetett mondani. Hát mi kimondtuk az igent úgy, ahogy a franciák 1871-ben: az egész világ megértette, hogy ez egy elszánt és dacos nem, amelyben benne forrnak a magyar história összes feszítő energiái.

Elnézem itt magam körül ezeket a fiatal francia katonákat, akik valósággal elárasztják az Eiffel-tornyot. Jó vidéki anyag, nem ismerik még Párist, talán most látják életükben először s csillogó szemmel, kipirult arccal bámulják a Várost. Nekik még idegenebb és titkozatosabb, mint nekem s talán elragadtatásuk is nagyobb és bensőbb az enyémnél, *pedig* ők franciák. Vajjon nem volna helyesebb így mondanom — mert franciák?

Amint itt merengek Páris fölött, eszembe jut a Város lelkének fellengően csapongó, akaratos megszólaltatója, François Villon. Páris legvérbelibb poétája és szellemi szülötte ő, akinek csak egy késő rokona kóborolt még úgy a külvárosi utcákon a génie és a küldetés súlyától roskadottan: Paul Verlaine. Sorsuk, erkölcsi világuk, sikerük is teljesen hasonló. Villont lo-

pásért halálra ítélték, de a „Les pendus" című ballada megmentette az életét. A XV. században egy versért kegyelmet kapott egy kötélhalálra ítélt.

És az a másik francia, aki orosznak és nőnek született ugyan, de Baskircseff Máriának hívják? Ő is a Városnak áldozta fiatal életét, úgy mint talán senki más. Lelke, mely gyöngyházfényű csillogással foszforeszkál a napló sorai között, Párisnak örökre eljegyzett mátkája lett. Ha a véletlen elvezet abba a kis temetőbe, mely a Trocadero hátamögött fekszik, akkor egy üveglapon át bepillanthatsz az örökkévalóságba. Ott pihen Baskircseff Mária és sírja fölött élete; az egész milieu, melyben az északon termett délszaki virág ragyogóan kifejlődött és szárnyatörötten elhervadt. A legkedvesebb szobája, teljes berendezéssel, meghitt butorai, tárgyak, csecsebecsék, játékok, hangszerek, koszorúk, képek s egy cserép száraz krizantém, mindaz, amiben egykor ő élt s ami most általa folytatja tovább az életet.

Képzeletem megrendülve áll ez előtt a nyitott és lélekző sír előtt s Anatole Francenak ebben a két sorában érzem most a legmélyebben magamat: „Nem hisznek semmiben s ez kényszeríti őket arra, hogy semmit se tagadjanak". És: „Hiába fedezzük fel az élet semmiségét, néha egy virág is elég, hogy betömje számunkra az ürt."

Idézem André Theuriet-nek ezt a négy halhatatlan sorát, mely a sírbolt homlokzatán márványba vésve hirdeti:

O Marie, o lys blanc, radieuse beauté
Ton être entier, n'a pas sombré dans la nuit noire,
Ton esprit est vivant, vibrante est ta mémoire,
Et l'immortel parfum de la fleur est resté.

Fordításban:

Ó Mária, ó fehér liliom, sugárzó szépség,
Lényed nem tűnt el egészen a fekete éjben,
Szellemed él, emléked vibráló épség,
S virág-lényed parfőmjét szórja széjjel.

És az a harmadik, aki nem volt francia, mert izig-vérig magyar volt és sohasem lehetett más, csak magyar: Ady Endre, ő talán méltatlanabb, szárazabb ihletű lantosa Párisnak, mint amazok? Az ő lelkének aeol hárfáján mélyebben bugó, emberileg tisztább hangokat ütött meg a Város, amelynek szive azonban nem ismeri, nem visszhangozza őket, mert idegen nyelven szólnak hozzá. A magyar lángész örök tragikuma. Ha Ady véletlenül franciának születik, ma már szobra áll Párisban s egy új költői iskola feje gyanánt ünneplik.

Igy megmaradt ő a nagy magyar fájdalom költőjének, aki fürtöshajú busa fejében ott hordta egész Európát s mindvégig az maradt élete legnagyobb boldogtalansága, hogy maradéktalanul nem tudta odaajándékozni nemzetének.

Igen, az ember a Kozmosszal vívott harcában súlyos sebeket kap s Ady ennek a küzdelemnek egyik legszenvedőbb magyarja volt. Kereste ő is az enyhülést, a feledést, a gyógyító írt, de nem a hagyományokhoz menekült, a magyar Pimodánt akarta megalapítani. Nem az ópium-mámor barlangját, amilyen a francia Pimodán volt, ahol Gautier, Baudelaire, sőt Balzac is igyekezett lelkének terhén könnyíteni, Ady ezeknél sokkal egészségesebb volt, ő a bormámort akarta intézményesíteni. Bele is halt, mielőtt igazán élt volna. Drága barátom, aki

megmagyaráztad nekem az éjszakát s az aradi Maros-parton bemutattál a hajnalnak, bocsáss meg nekem, ha régi szerelmedet, a Szajnát netán megbántottam . . .

Az alkonyat különös fényei kezdettek már villódzni a Város felett. Olyan furcsa érzésem támadt, mintha mindaz, amit most látok, csak ködös álomkép volna, melyet az emlékezet palettájáról letörülhet az ébredés. Hirtelen felsötétlik bennem a rémület: vajjon Páris is az Atlantis sorsára fog jutni, ahogy a „Pingvinek szigete" drámailag elénk vetíti? Nem, ez lehetetlen, az ifjú emberiség még csak most indult el napfényes utjára. Spenglernek nincs igaza, a könyvnyomtatás, a rádió és a repülőgép kultúrája nem semmisülhet meg többé.

Páris az egész emberiségé, az enyém is. És ha a protestáns IV. Henrik mondhatta, hogy: „Paris vaut bien une messe", akkor én, a magyar is mondhatom:

— Páris megér egy előítéletet.

A roueni esküvő, vagy Jeanne d'Arc menyegzője.

Egymásután maradnak el mellettünk Páris külvárosi állomásai s alig van érkezésünk, hogy egy pillantást vessünk St. Denis felé, ahol hűvös fedezékben alusszák örök álmukat a francia királyok. (Vajjon a királyság is?) Pihenésük felett a dühös, de nagylelkű Vercingetorix áll őrt s ha elérkezik az utolsó ítélet napja, bizonyára ő lesz az első, aki költögetni fogja a kollegákat, mondván:

— Jertek, menjünk a nagy számadásra, mert kevés kivétellel, bizony igen rosszul sáfárkodtatok a földön.

Utunk csaknem mindenütt a Szajna kanyargó, ives pályájához igazodik, s észre se vesszük, már kinn futunk az ősi Normandia szelid hajlású dombjai között. A nyitott ablakon át enyhe almaérlelő szellő áramlik arcunkba, szinte érezzük a nemes gyümölcsillatot, amelyből nem is kertek, de erdők hozzák itt a bőséges termést. Ez az alma és az almabor, a cidre hazája, melynek nagyobb becsülete van erre, mint a pezsgőnek.

Felettünk repülőgépek suhannak el, az egyik délnek tart, a másik északnak. Ez a párislondoni repülővonal, s amint bámulom a fehérszárnyú gépmadarat, az az érzésem a robogó gyorsvonaton, hogy mi állunk.

A harmadik osztályú kocsiban szemben ülök egy szőke normandiai paraszttal, akinek

értelmes szemeiből emberi kíváncsiság ravaszkodik felém. Hallván a beszédemet, el se tudja képzelni, hogy a világnak melyik tájáról szabadultam ide s egyáltalán hol vettem a bátorságot, hogy letelepedjem vele szemben és zavarjam a jelenlétemmel és az idegenségemmel. Mellette egy barnafürtű kisfiú azzal szórakozik, hogy minduntalan le-felugrál s az apja térdéről egyenesen belovagol a maga naiv mindenhatóságába. Nincs is nagyobb szuverén egy ilyen kisgyereknél, aki az apai hatalom hősi erejének hitében nő fel, s azt áttörhetetlen védőpajzsnak tartja. Csinos, eleven, virgonc gyerek, lehet úgy négy-ötéves. Erősen figyel bennünket ő is és szemmelláthatólag mulattatja a magyar idioma különös és idegen hangsúlya. (Itt meg kell jegyeznem, hogy végig egész Franciaországon, senki se tudta, hogy milyen nyelven beszélünk.) Egy ujabb ugrásnál a gyorsvonat nagyot zökkent, a gyerek egyenesen az ölembe pottyan és én nevetve teszem át a másik ülésre. Az apja nagy zavarba jön, valami bocsánatkérést motyog és én azzal vágom ketté a bonyodalmat, hogy egy darab csokoládét nyujtok át a gyereknek. Eleinte huzódozik, szinte ellenségesen tekint rám, majd az apjára néz s miután annak a szeméből biztatást olvas ki, elfogadja a csokoládét.

A jég megtört, a paraszt érezte, hogy mondania kell valamit.

— Nem tudod megköszönni? — korholta a gyereket.

— Merci — mondta gépiesen a fiú s majszolta boldogan tovább a csokoládét.

Az ember belenyult egy kis vászon kéztáskába s ő is elővett egy darab csokoládét. Belülről elmosolyodtam. Volt ebben valami csendes tüntetés, uri mivoltomnak lenézése, a

paraszti birhatnámság diadala. Meg kellett mutatnia, hogy nem olyan elhagyatott árva az ő fia, mint én gondoltam.

— Mennyi idős a kicsike? — kérdeztem.

Félszeg, kurta választ adott.

— Ötéves.

— Csak ez az egy van?

— Volt még egy leány, de meghalt.

Kis szünet következett, majd hirtelen meglepetés történt. A paraszt lelkéről úgy látszik leolvadt a jégkéreg, a nyelve szaporán megeredt, csak úgy ömlött belőle a szó. A gyerek mégis összehozott bennünket.

— Hát bizony — mondotta — nagy csapás az egy szülőnek, mikor tizéves koráig felneveli a gyereket, aztán elveszi az Isten. Minek adja, ha elveszi?

— Az Isten rendelésébe bele kell törődni, barátom. Maga még fiatal, lehet gyermeke.

— Elég nagy volna a földünk három fiúnak is, de csak ez az egy van. No annál több jut majd neki, akár mindig csokoládét ehetik. Az anyja kapatta rá.

A föld, a vagyon izzó, féltékeny szerelme lobogott a szemében, amikor még hozzátette:

— De csak akkor lesz a birtok az övé, ha én már nem élek. Engem nem fog a fiam kegyelemkenyéren tartani.

Egészen meglepett ez az őszinte kitörés. Most kezdtem csak igazán megérteni Zola „La Terre"-jét.

Egyszerre minden átmenet nélkül rámvágott a szavával.

— Honnét jöttek maguk?

Csöppet sem látszott meglepettnek, mikor meghallotta.

— Persze magyarok. Maguk jó katonák

voltak. Verdunnél magyarok állottak velünk szemben — s a kezét nyujtotta felém.

Ez a spontán elismerés vért hajtott az arcomba. Éreznem kellett, hogy ez a kissé faragatlan, de becsületes normandi őszintén kimondotta azt, amit gondolt.

— Igen — mondottam — a sors, a véletlen szembeállított bennünket, de igazában nem volt a magyar és a francia ellenség soha. Az egész történelemben nincs olyan alkalom, amely a két nemzetet szembeállította volna egymással.

— Ezt magam is gondoltam, mert a magyarok jóemberek. Egy sebesült bajtársamnak, falumbéli volt, megmentették az életét. Ezt tudja az egész falu, az egész ezred.

— A magyarok jóemberek — hangsúlyoztam utána — de a magyar asszonyok, a magyar anyák még jobbak. Azok 1870-ben tépést csináltak a francia sebesülteknek és megsiratták Szedánt.

Az emberem megütődött, felkapta a fejét s csak annyit kérdezett:

— Igazán?

— Bizony, ezt megmondhatja ám a bajtársainak, meg a falujának s elmesélheti azt is — szóltam kissé felindult hangon — hogy mi lett a jutalma mindezért Magyarországnak. Feldarabolták, négyfelé szakították és csak annyit hagytak meg belőle, hogy ha elkiáltom magam hangosan, hogy magyar vagyok, a hangom áthallatszik a határon.

A parasztom szemmelláthatólag kezdte magát kényelmetlenül érezni s nyugtalanul feszengett az ülésen. Nem szólt semmit, én is hallgattam, keserűség szorongatta a torkomat. Ideges feszültség támadt közöttünk, pedig ez a jámbor

igazán nem tehet semmiről. Szerencsére már közeledtünk Rouenhoz, ahol nekünk ki kellett szállnunk.

A búcsúzáskor kurtán csak ennyit szólt:

— Ezt nem Franciaország csinálta.

Aztán morcosan fordult az ablak felé.

Egy város, amely mindjobban belemerül a históriába. Egy város, amelynek jellemét tornyok silhouettjei rajzolják meg. Tornyoké, amelyeket az emberi hit emelt Istennek s amelyeket Isten épített az embereknek. Harminchét temploma volt Rouennak, ma már csak tizennégy van s rajta sok-sok csipkés gótikus torony, de egy sincs közöttük, amely szépségben, erőben és tartósságban vetekedhetnék az emberi szellemnek két hatalmas tornyával, amelyekre Corneille és Flaubert nevét véste a teremtés. Valóban Isten tornyai ők s bennük a költészet örökkévalóságának csudásszavú harangjai szólnak. Amint megyek a város csendes utcáin s csak félve lépek, nehogy léptem koppanása felverje méla szendergéséből az Időt, a két nagy alkotó lelkének muzsikája tiszta harmóniában csendül felém. Pedig az egyik torony a klaszszicizmus csiszolt márványából, a másik a naturalizmus terméskövéből épült.

Bár mindkettejüket ideköti az emberi öntudat első ébredésének soha el nem muló emléke s mindkettőjük fellépése egyaránt korszakot jelent az irodalomban, nekem mégis úgy tetszik, hogy Corneille kötelékei bensőbbek és meghittebbek Rouenhoz, mint Flaubertéi. Ezt én a város történeti karakterével magyarázom. Mily nagyszerűen kiegészítik ők ketten egymást architektonikus ellentéteikben is. Cid itt jelent meg először teljes lovagi fegyverzetében s a

„L'illusion comique" varázsjátéka idecsalogatta Molièret, aki visszavezette a boldogtalan költőt hütlenül elhagyott első szerelmeséhez, a szinpadhoz, mondván:

— Te a szentenciák költője vagy, mégis mindig azok ellenére cselekszel?

Költőt csak költő győzhet le. Molière hivása erősebb volt, mint Richelieu herceg tiltakozása a Cid ellen s az emberiség ezuttal is csak hasznát látta annak, hogy kivételesen az író és nem a politikus kerekedett felül. Ilyen csodák is történtek azelőtt.

Van még egy tornya Rouennak, de ez se Istené, se emberé. Ez Jeanne d'Arc börtöne, a bosszú és gyűlölet tornya. A képe, az alakja is visszadöbbentő. Széles, kerek, alacsony törzsön, magas kuptetővel, hallatlanul ellenszenves, egészen pogány. Az irigység, hálátlanság és lelki sötétség köveiből építették, pedig ő volt Franciaország aranyos, szűzi, imádkozó mátkája, a legszebb, a legtisztább menyasszony. A tragikum forró lehellete őt is elsodorta; arra törekedett, ami nincs a földön, végzetének be kellett hát teljesülnie. Senki úgy meg nem értette ezt, mint Shaw a Johannában. Ő méri a legnagyobb csapásokat erre a sötétemlékű, pogány toronyra, szellemileg földig lerombolja s köveit széthordván mind a négy világtáj felé, felkiált:

— Ime ezt cselekedtétek az Isten védelmére!

Alig tudok szabadulni ennek az átkozott börtönnek komor bűvöletétől. Még ablakok sincsenek rajta, csak hosszú, keskeny szelelőlyukak, egy puskacső talán ki se férne rajtuk. S itt kinozták, itt tartották fogva a „boszorkányt", akit megszállottak a gonosz szellemek, de aki mégis

Franciaország megmentője lett. Élete tiszta martirum volt, halála mély emberi dráma. Hazája elhagyta a veszély pillanatában, egy honfitársa pedig, Ligny herceg, tizezer fontért eladta az angoloknak. Ennyiért megkaphatta volna a francia király, VII. Károly is, de nem hallotta meg segítségért kiáltó szavát. Pedig ő nyitotta meg koronázási menete előtt a rheimsi katedrális ajtait.

Tizenkilencéves volt Jeanne d'Arc, amikor 1431 május 30-án Rouen piacán megégették. Ma is itt van a piac éppen úgy, mint ötszáz évvel ezelőtt. Ez a nagy hagyományok városa. A nyilt piac mellett azonban hatalmas vásárcsarnok is áll s ennek közelében a gyalogjárón mutatja egy négyszögű barna kőlap, hogy itt ezen a helyen állott a máglya, amelyen a „bűbájos" teste elhamvadt. Töretlen szívvel, bátran ment a halálba. Nem az égett emberhus szagát, hanem a La France rózsaillatát érzem.

Amire a francia király husz év mulva, pörének újra felvételét elrendelte, rehabilitálták s nemzeti hőssé avatták, arra az angol uralomnak is vége szakadt Franciaországban. Elégtétele tehát — bár csak a sírban érte utol — kettős volt.

Mily különös találkozása a véletlennek, hogy a több évszázados angol uralom korszaka, mely azért lovagi hőstettek romantikájától csillog, éppen akkor ért véget Normandiában s a francia földön, amikor Hunyadi János a törökön a nándorfehérvári győzelmet aratta. S ennek a győzelemnek emlékezetére rendelte el a pápa, hogy ezentul déli 12 órakor a világ minden keresztény templomában huzzák meg a harangokat. A déli harangszó tehát Krisztus diadalának s a magyar hősiességnek a himnusza, de

ha a franciák akarják, lehet az ő felszabadításuk mementója is . . .

Nem tudom megbocsátani Voltairenek a „La pucelle d'Orleans"-t s hálásan gondolok Schillerre és a francia öreg képromboló okozta keserűség felolvad a német költő nemes pátoszában. S ez kisér végig az egész városon keresztül. Keresem benne Jeanne d'Arc árnyékát s az az érzésem, hogy ma okvetlenül találkozásom lesz földi másával.

Annyira rám nehezedik ez a gondolat, hogy alig érdekel valami. Pedig ez a város egyéniség, amely hatalmas, megragadó, gótikus formákban éli ki magát. A normandiai hercegek egykori székvárosa, mely az angol-francia vetélkedés során számtalanszor cserélt gazdát, ma is tele van sűrített történeti levegővel. Ó, korántsem halott város azért Rouen, nem az, ami a flamand Brügge, vagy Gent, itt virágzó ipar és kereskedelem van, csak a nagy indusztriális lendületek hiányoznak.

Jeanne d'Arc mellett a legfontosabb esemény Rouenban a Notre Dame katedrális, amely csaknem 900 éve egyfolytában tart már, leszámítva egy kis intermezzót. A fureur française Földnélküli János korában 1200 táján csaknem teljesen lerombolta. Hamarosan újjá építették, szebb lett, mint volt, s a francia földnek kevés hozzáfogható építészeti remeke van. Százötven méter magas tornyával csak a kölni dóm tornya vetekedhetik.

Sokan vannak ugyan, akik a katedrálissal szemben a Palais de Justicenek adják az elsőbbséget. A késői gótika ezt a homlokzatot valóban mintha kilehellte volna magából. A díszítő művészet csodálatos finomságai őrzik itt egy nagy korszak nagy lelkének kőbe faragott rezdüléseit.

De az alkotó genie, mely szabadon és fölényesen, a formai megoldások hallatlan nehézségei közt is szinte játszi könnyedséggel áramlik szét a homlokzaton, nem adta ki itt minden erejét. Maradt bőségesen a palota belsejére is. Aki nem látta a La Salle des Pas Perdus merész csúcsívben feltörő faszerkezetű boltozatát, annak sejtelme se lehet a technika és művészet ölelkezésében átszellemült anyag ékesszólásáról. Csak a skót, vagy Arany János balladák mélyről felbúgó énekéhez lehetne ennek a teremnek a muzsikáját hasonlítani.

A St. Quen templomhoz vezetett utunk a Palais de Justicetól. Nagy tömeg állott előtte, alig birtunk az ajtóhoz férkőzni. Külön kegy s az idegennek kijáró figyelmesség volt, hogy a templomba beengedtek. Ott tudtuk meg, hogy nagy esküvő készül. Elmosolyodtam. Lám-lám, az én fantáziám testet fog ölteni mégis. Pár perc és találkozom Jeanne d'Arc-kal. Most lesz az igazi esküvője, nem az a szurokfáklyás, kénköves, tűzmáglyás lakodalom, amit az angolok rendeztek neki.

Felnyilnak a templom szárnyas ajtajai, a nap sugárkévékben özönlik be s egyszerre felszippantja, magába olvasztja a tompán megvilágított hajók hűvös homályát. Már jön is a násznép. Elől két biborvörös ruhába öltözött templomszolga. Nem hiszem, hogy Kont, a kemény vitéz s az ugyancsak kemény harminc magyar nemes nagyobb méltósággal robogott volna fel Budára. De jól csinálták, amit csináltak. Mindenekelőtt a koszorús párokat vezették fel. Külön-külön mind a tizenkét párt, úgy amint leszállottak a kocsiról. Ezt ugyan kisebb fáradtsággal is elintézhették volna, de így sokkal tovább tartott a felvonulás s ezáltal határozottan

ünnepélyesebbé vált. Ezek a fickók tudtak rendezni, pedig nem jártak se Antoinehoz, se Reinhardthoz.

Kedves vidéki uri leánykák és jómodorú, illedelmes fiatalemberek érkeztek, karonfogva, egymásután. Amint egy-egy pár átlépte a templom küszöbét s néhány lépést tett előre, a szertartásmester szétválasztotta őket s a leányokat balra, a fiúkat pedig jobbra állította. Mikor ez a sorfal már készen volt, jött a násznép idősebbik része, a rokonok s jóbarátok sokadalma s legvégül a menyasszony a vőlegény apjával, a vőlegény pedig a menyasszony anyjával. A koszorús lányok szép, antik ezüst serlegekben szagos bükkönyt tartottak a kezükben s mikor a menyasszony és a vőlegény elibük ért, feléjük lóbálták a serleget. Mintha áldást hintenének. Nagyon kedves és megható szokás, soha nem láttam még ehhez hasonlót.

Jól megnéztem a menyasszonyt, mikor elhaladt mellettem. Ilyen törékeny szőke kis lány lehetett Jeanne d'Arc is. Fejhordásában, az egész fellépésében van valami energikus. Sokkal bátrabb és határozottabb, mint a vőlegény. Az élet és halál nagy dolgaiban egy vonalnyival mindig hátrább állunk az asszonyoknál.

Felvonulnak az oltár elé. Maga az érsek jön ki nagy segédlettel. Aránylag még fiatal ember, hatalmas, megtermett, arca jóságos. Abból, ahogy az ifjú párra tekint, látom, hogy vagy rokon, vagy barát. Hangja erősen cseng, hit és bizalom van benne. Az esketés, a gyűrűcsere megtörténik s a mise alatt gyönyörű gordonkaszóló hangjai ragadnak magasabb régiók felé.

A szertartás befejeződött, most az érsek beszélni kezd. Először a fiúhoz intézi szavait, mondván, hogy Isten legnagyobb ajándékát

kapta meg ma, amelyet azonban, minden napnak minden órájában újra és újra meg kell érdemelnie. Majd a lányhoz, immáron asszonyhoz fordul s a hitvesi hűségről és kötelességekről mond szines, költői képeket. Nagyon kedves, nagyon megható volt, hogy amikor a fiúhoz beszélt, a leány mosolygott, a fiú sírt, amidőn viszont a leányhoz intézte szavait, a fiú arca csillogott a derűtől és a leány sírt. Mintha az ő életükre nézve szimbolikus jelentősége lett volna ennek.

Aztán elvonult a násznép, véget ért a roueni esküvő. A kis szőke Jeanne d'Arc, aki most csak úgy repesett az ura karján, mégegyszer visszanézett az oltár felé, ahol kimondotta az örök igent. Felfogta a tekintetem s mélyen elpirult. Csak nem villant át rajta, hogy mire gondolok?

Hirtelen üres lett a templom, csak a szagos bükköny néhány elhullott virága maradt a padozaton.

Este várom a dagályt Le Hâvre-ban.

A juniusi alkonyat lábaihoz ültem a hâvrei tengerparton s virágos bókokat szórtam az ölébe, hogy minél előbb hozza a dagályt. A tenger felől hűvös sóhajokat küldött felém egy ismeretlen szellő, mely jeges zivatarból zökkent talán ki pár órával előbb a Cap du Nord tájékán s a Golf-áram langyos ölelésében megenyhülve, lenge zefirként hullott az arcomba.

Az emberek a forró nyári nap után elárasztották a tengerpartot, egész sokadalom hullámzott a fövényen, férfi, asszony, gyerek s csak úgy feketéllett a plage is, meg a parti sétány is, mely pedig hosszan nyulik el a francia-belga testvériség szobrától a cifra és hivalkodó kaszinóig s azontul csaknem a citadelláig. Ezt a nem túlságosan izléses szobrot annak emlékezetére emelték, hogy a háború alatt itt székeltek a saját földjükről száműzött belga állam reprezentánsai, a király, a kormány és mindazok, akik akkor Belgiumot jelentették. Nehéz idők voltak, megfeküdték ennek a városnak a lelkét is.

Mi közvetlen a szobor alatt ültünk, a durva, ormótlan kövekből összehányt töltésen. Innen nemcsak messze kilátni a tengerre, hanem kitárul előttünk Le Hâvre esti panorámája is. Egyetlen pillantásunk felissza a tengerpartot egész hosszában. A növekvő szürkület mindjobban összezsugorítja a horizontot, a hajók ködképei, amint elsuhannak a távolság kékes fátylai

mögött, ismeretlen földek, csodálatos új világok szenzációival csalogatnak s menni, vízre szállni szeretnénk mi is, akiket egy rövid óra alatt rabjává tett a tenger s akikben a bolygó hollandi zordon szenvedélye ég.

Amott jobbra a citadella fölött, mely foglyul látta egykoron Mazarin biborost is, a Cap de la Hève-on, már kigyulladtak a tenger éjszakájának mérföldekre látó szemei: a világítótornyok. Sajátságos játéka a fénynek. Nem folyamatos, nem állandóan izzó, percenként kialvó és újból kigyulladó. A hajók így sokkal jobban észreveszik és könnyebben igazodnak utána. Ezek a hol felvillanó, hol kialvó lángok úgy hatnak rám, mintha minden tünő fénnyel egy élet szünnék meg valahol s minden új lobbanással, egy másik, egy friss születnék helyette. A lélek gyertyáját nem éppen úgy oltja és gyujtja meg egy titokzatos kéz?

Egy embert nézek, aki mindarról a nagy és csodálatos dologról nem vesz tudomást, ami körülötte történik: hogy a nyugvó nap bíborvére patakokban önti el az égnek sötétkék selyem kárpitját, hogy a tenger ébred s az élet nagy lázának forró ritmusa vonaglik át rajta, hogy ez a sok villanylámpa végig a parton az esti pihenésnek, az emberi nyugalomnak és örömnek világít. Ez az ember görnyedő vállán irdatlan nagy kosarakban cipeli föl a felső rakpartra a tenger homokját s ott egy halomba gyűjti. Egész hegyet hordott már össze, napok, sőt talán hetek óta végzi ezt a baromi munkát, amely csodálatosképen nem roppantotta eddig még össze a gerincoszlopát. Figyelem az embert. Már valami huszadik fordulóját végzi, mióta itt ülök, de a fáradtságnak semmi nyoma rajta. Egykedvű és közömbös, csak a szemében vibrál

valami megtört rezignáció. Lelkiismeretfurdalás támad bennem, szeretnék adni neki valamit, de érzem, hogy emberi méltóságában bántanám meg, ha pénzt kínálnék neki. Valósággal kétségbeejt ez a hallatlan nyugalom és fegyelmezettség. Az a kosár homok legalább nyolcvan kilogramm lehet, a husz forduló alatt tehát ezerhatszáz kilogrammot cipelt fel a töltés meredekjén és lábtörő kátyuin ez az ember. S mindezt alig egy óra alatt. Nem is ember, de hős, nem láttam még a fizikai munkának ilyen heroszát. Már egészen sötét lett, mire abbahagyta s az üres kosárral a vállán a kikötő felé távozott. A dagály már megmozdult mélyen odalent, tarajos hullámok ütötték fel a fejüket, de őt ez nem érdekelte. Sokáig néztem utána, míg elnyelte az éjszaka.

Egyszerre hangos zsivaj vert fel gondolataimból. Megmozdult az egész part s elébe szaladt a dagálynak. Száz és száz ember mezitláb, a férfiak feltürt nadrággal, az asszonyok kurta szoknyában, a gyerekek félmeztelenül. Messzire, csaknem egy kilométerre bementünk mi is a sima fövényen fecsegve közeledő hullámok felé. Hihetetlenül kedves, bizsergő érzés, mikor a langyos tengerhab élénk futamodással, de mégis halk muzsikás ütemekben odaverődik a lábhoz, körülcsókolja a bokát, azután újra visszaszalad s ezt a pazar játékot ismétli mindaddig — nem, amíg elunod, mert az lehetetlen, — hanem amíg észreveszed, hogy már térdig állsz a vízben. S akkor kezdődik a menekülés, a visszavonulás, hátrább néhány méterrel, ahol még nem oly agressziv az ár s csak menuette lépésekben halad előre a dagály. Isteneknek való mulatság! S ez a sok fehértérdű asszony, leány és vicánkoló meztelen gyerek egész mitológiai

őserővel vetitik eléd a tenger örök asszonyiságát. A különös, szinte izgató esti világításban, össze-vissza gomolygó embercsoportok ütemes mozgása, a minduntalan felhanzgó buja női kacagás, a tenger párolgó, izgatott lihegése egy nagy szerelmi színjáték varázsával öntenek el.

Milyen jó költői iskola egy ilyen esti dagályvárás a hâvrei strandon! Itt szűrődtek be Casimir Delavigne és Bernardin de Saint Pierre lelkébe is azok a soha le nem kottázható zenei hangok, amelyekből később mégis egy-egy hatalmas partitura lett. Más átírásban és más hangszerelésben ugyan, de csak a tenger örök muzsikájának szellemét lehellik. Delavigne „La Parisienne"-je, amelyhez Auber írt zenét, évtizedekig s később már névtelenül, barangolt Páris utcáin, mint a kóbor esti szellő, mely most suttog pajkos melódiákat a fülembe. Delavigne lantjába is belopództak ezek a csodás dallamok.

Delavigne drámákat, sőt vígjátékokat is írt, de szindarabjai soha utol nem érték líráját. Talán ő és Beranger, akit a mi Petőfink az egekig emel, jelentették a maguk idején a kor szellemét, de azáltal talán mégis nagyobb volt Delavigne, hogy muzsája a gyermekekhez is szólt. Bizonyára ő is itt játszott a parti fövényen s az esti fények mély tüzei akkor is így bevilágították a tengert . . .

És Saint Pierre, ez a kedves világcsavargó, akibe a tenger, a messzi hajók elsuhanó képe hallatlan fantáziát és nyugtalan kalandvágyat ültetett? Volt orosz, volt lengyel, volt porosz alattvaló s mindenütt meg akarta alapítani a maga ideális köztársaságát s mikor meggyőződött róla, hogy ez a föld még nem alkalmas az utopisztikus államképletek megvalósítására,

megírta az Arcadie-t. A legmegértőbb és leghívebb Rousseau-tanítvány volt, a „Contrat Social" eszméinek máig is legfőbb irodalmi képviselője. Ez azonban nem lehetett akadálya annak, hogy Buffon utódjaként reá ne bízzák a dauphin nevelését. Hogy viszont ez a vállalkozás nem sikerült, annak okát nem Saint Pierre személyi tulajdonságainak fogyatékosságában kell keresni, mint inkább abban, hogy sokkal mélyebben volt író, mint pedagógus és sokkal inkább ember, mint udvaronc. Pál és Virginia idillje jobban érdekelte őt minden udvari etikettnél s ha a tölgyfák őszi koronája susogva összeborult fölötte, akkor bensőbben tartozott a fák és növények társadalmi rendjéhez, mint a polgárosult Bourbonok fáradt királyságához. A természet örök szentimentalizmusa zokog minden írásában. Aki a panteizmus tiszta gyönyöreiben s a francia nyelv töretlen ragyogásában akar megfürödni, az vegye elő az „Etudes"-öket.

Éjjel 11 óra lett, mire a dagály teljesen kiszorított a partra. Ekkor már zúgva csapódtak a hullámok a kőgáthoz s lassan elborították azt a helyet is, ahol pár órával előbb olyan sokáig ültünk. Azt mondják, a hold vonzása idézi elő a dagályt, meg az apályt. Ha ez így van, akkor ez egyetemes törvény s mint ilyen, vonatkozik minden tengerre. Dehát akkor például a liguriai öbölben miért nem mozdul a tenger Luna asszony hivó szavára?

Éjfélre járt az idő, mikor a szállodában aludni tértünk. Aludni? Naiv lélek, aki azt hiszed, hogy egy hâvrei szállodában a kikötő közelében aludni lehet. Duhaj, borra és szerelemre éhes matrózok és kikötői bachansnők részeg danája ordít be a nyitott ablakon, de én, Isten tudja, most nem haragszom érte. Valami

jóleső érzés bizsereg az ereimben, a tenger kiált hozzám: Thalatta, thalatta! Ilyenkor mindent megbocsájt az ember. Lehunyt pillákkal fekszem az ágyon és örülök a szegény matróz örömeinek, akiből most hosszú hónapok keserves megtartóztatásának indulatai törnek ki. Már világosodik, mikor egy kis álom borul rám, de szendergésemben is hallom a habok zugását s érzem, amint emel a dagály feljebb és feljebb, egészen a csillagokig. Oly fantaszikusan kéjes érzés repülni a világürben.

— Hová lett a Guizot öntelt s kissé korrupt izű felkiáltása: Enrichissez vous!? — kérdezte még Párisban tőlem egy közgazdász ismerősöm, akinek a nemzetiségét azonban nem vagyok hajlandó ezuttal elárulni.

Akkor nem tudtam válaszolni neki, de most kielégíthetném a kíváncsiságát, ha itt volna. Ezt mondanám:

— Nézzen körül. Egész Franciaországban nem talál olyan kövér és jóllakott burzsoáziát, mint Le Hâvre-ban. Ezek az emberek nemcsak akarnak, de tudnak is gazdagodni. Őket a frankválság egyáltalán nem érdekli. Az árakat mindenképen font- vagy dollárparitásban állapítják meg s akármit mutat a zürichi lázmérő, ők nem veszíthetnek, csak nyerhetnek.

Érdekes, hogy ez a város, mely két oly szubtilis költőt adott a világnak, a kereskedelmi pályának egész kivételes karriérjét futotta meg. A tenger erre is tanít. Le Hâvre Franciaországnak egyik legnagyobb kikötője s bizonyára le fogja győzni Marseillest is, mert Normandiában van és szemben áll Angliával. Az értékbeli különbségek a normandiai és a földközi tengervidéki francia között számokban alig kifejezhe-

tők. Északnak nemcsak szellemi, hanem anyagi és politikai teherbirása is sokkal nagyobb. Itt nincsenek hirtelen támadó és hirtelen elmuló közéleti lázak, itt minden megy a maga utján higgadtan előre s az a vagyonos polgári réteg, mely a hatalomnak úgyszólván kizárólagos birtokosa és haszonélvezője, nem téríthető el semmiféle politikai mesterkedéssel a maga egészséges irányától. Normandiában nem lehet elektromos töltésű agitációs jelszavakkal hódítani, mint Délen, ahol forróbb a kedély és hangosabban ver a szív. A vagyon itt öncél s a gazdagság várai bevehetetleneknek látszanak. A társadalmi kapillaritás elve természetesen azért érvényesül Le Hâvreben is, a balsaci átszürődések állandók, de a törzs, a kiváltságos réteg azért egységes és osztatlan marad.

Anglia közvetlen közelsége önkéntelen is összehasonlításokra késztet s ami első pillantásra is szembeszökő, az az angol és francia kereskedelem között lévő nagy különbség. Az angol élethivatást tölt be, amikor vesz, vagy elad, a francia az üzletben csak tevékenykedik. Angliában a kereskedelem szuverén öncél, amelyből tényleges politikai szuverénitások is keletkeztek, — elég Warren Hastingsra és a Keletindiai Társaságra utalnunk — Franciaországban csupán vagyonszerzési lehetőség. Innen származnak az alapvető különbségek az angol és francia gyarmatosítás szelleme között is. Anglia mindjárt otthon volt minden kolóniájában, Franciaország — talán Algèrt kivéve — ma sincs otthon egyetlen gyarmatában sem. Ennek különben lehet még egyéb oka is. Az angol tipikus tengeri szellem, nem ismeri a földrajzi korlátokat, a francia viszont tökéletesen kontinentális, olyan, mint Anteus, csak a föld, a haza

földje ad erőt neki. Amint elszakad onnan, már nincs meg az a kiegyensúlyozott biztonságérzete, amely az angol föllépésre az egész világon oly jellemző.

Sehol nem éreztem úgy a génius loci erejét, mint Rouenban és sehol nem vágott a napi tülekedés izzadt szaga úgy az arcomba, mint Le Hâvre-ban. Kalmárok városa, ahol állandóan a profit szirénája búg és mégis örül, mégis hangosabban dobog a szive, ha este jön a dagály a tengerparton. Egyhangú életének ez minden szine és varázsa s én örökre lekötelezettje vagyok, hogy engem is részeltetett benne.

A trouvillei crevette-halásztól lisieuxi Szent Terézig.

Csak hét órakor indul a hajó Le Hâvreből Trouvilleba, de félhatkor már kopogtak az ajtónkon. Egy-kettőre felöltöztünk, aztán ki a kikötőbe. Nem is reggeliztünk, pedig lett volna rá idő; űzött, hajtott a türelmetlenség, az utazási láz belső motorja, amely nem enged percnyi nyugtot se és szakadatlanul töfögi: tovább, tovább!

A kis helyi gőzös várt már bennünket, de még legalább jó félóra volt az indulásig. A parton őgyelegtünk egy kissé, aztán bevásároltunk jónéhány sóskiflit, majd helyet foglaltunk a fedélzeten, közvetlen a kormány mellett. Az egyszemélyben kormányos és kapitány még nem volt sehol látható, pedig őkelmének már rég a hajón kellett volna lennie. Biztosan valami kikötői najád karjai között feledkezett. Öt perccel az indulás előtt végre berobogott s elfoglalta a helyét a „parancsnoki hidon."

Amíg az indulás előkészületei folytak, alkalmam volt szemlét tartani a hajón összeverődött társaság felett. Lenn a harmadik osztályon, a hajó elején, kofák, árusok és szállítók helyezkedtek el, hatalmas élelmiszeres kosarakkal. Ezek Trouville és Dauville gyomrát mennek kiszolgálni. Most még csak félgőzzel dolgoznak, az üzem mérsékelt, a szezon csak két hét mulva kezdődik, az igazi aratás számukra július és augusztus. Hust, halat, salátát, zöldséget és

gyümölcsöt visznek s ez az egyveleg aztán olyan illatot áraszt, hogy alig várom a nyilt tenger szabad lehelletét.

A második osztály a gőzös hátulsó része. Ott nagyobbára alkalmi kirándulók vannak, hâvrei polgárok asszonyaikkal, leányaikkal, néhány szerelmes pár, akik eljöttek, hogy izzó szenvedélyüket megsétáltassák a tengeren s végül olyan utasok, akiknek talán valami dolguk is akad az öböl tulsó partján.

Itt a fedélzeten, mely a „Première classe“ büszke megjelölést viseli, úgy látszik csupa külföldi van, mi magunk, néhány angol, pár amerikai, meg egy svéd. Ezt a szörnyű bakkancsairól, meg az áztatott, fakó kenderhez hasonló hajáról nyomban megismerni. Különben ő az egyetlen, akit a parancsnok kitüntet megszólításával és közli vele, hogy egy óra mulva Trouvilleben leszünk.

Lassan bontakozunk ki a belső kikötő zárt medencéiből, elhaladunk a francia tengeri hajózás legujabb büszkesége, a Páris nevű paquebot mellett, mely éppen ma indul New-Yorkba s egy merész fordulattal kijutunk a nyilt vizekre. Most előttem fekszik az egész le hâvrei parti sétány, a kaszinó, a citadella, a világító tornyok, de mindez, mintha már a multé lenne, emlék csupán, amely később, egyszer rezonálni fog még a lélekben. E pillanatban azonban jobban érdekel az, ami előttem van, ami még eljövendő. A víz, a levegő, csupa opálos fénytörés, a tenger kék nyugalma olyan, mint egy hatalmas bölcső, mely elringatja a zaklatott szív bánatát. A várakozás feszültségében ülök és nézek előre, egyetlen hullám se rezdül, a vasárnapi reggel tiszta és szent békessége végigorgonál a vizeken s én mégis mindig mást és mást, új képeket és

hangulatokat hajszolok, mohó szomjúsággal akarom felinni az elém táruló világ minden csodáját, minden szépségét. A lélek és eszmélet örök nyugtalansága ez.

Az öböl, amelynek egyik végén Le Hâvre áll, a másikon Trouville, mélyen benyúlik a szárazföldbe s mi éppen a külső átló vonalában haladunk. A csatorna itt már alaposan kiszélesül és szabadon áramlik be rajta az Atlanti oceán haragos vize. Most olyan, mint egy szelid, ábrándos folyó, de ha vihar repeszti meg keblét, akkor Isten legyen irgalmas minden hajónak, mely tizezer tonnán alul van.

Már látom messziről Trouville partjait. Az első, ami szembeötlik, a jól megépített óriási hajóhíd, mely magas oszlopokon csaknem egy kilométernyire nyulik be a tengerbe. Ilyen hatalmas játéka van itt az apálynak és dagálynak. Amint közelebb jutunk, már végig tudja simogatni tekintetem a bársonyos plaget s a fölötte végighuzódó modern palotasort, amelyben nagystílű szállodák, kedves családi villák és büszke paloták váltogatják egymást. Mindezek közül kiválik a Normandy-Hotel egészen eredeti homlokzata, magas és meredek tetős faberakású konstrukciójával s a kaszinó kettős szárnyú fehér baroktömbje, amely előtt már ott áll egy csomó szines fürdősátor, egyelőre persze még üresen és elhagyatottan.

Nem tudtam elképzelni, milyen különös varázslat üzi velem bohókás játékait, hogy kivétel nélkül minden épület tetején ugrásra készen ott lapul egy macska, sárga, fekete, világos és sötétszürke, minden árnyalatban. Vártam, hogy mikor veti magát zsákmányára valamelyik. Csodálatoskép egyik sem mozdult. Akkor jöttem rá, hogy ezek a trouvillei macskák

nem élnek, porcellánból vagy cserépből készültek s valami hagyománynak, vagy babonának a hordozói. Mindenesetre nagyon kedvesek, szépek, eredetiek, őrzik a ház nyugalmát, békéjét, azt mondják: itt családi tűzhelyre lelsz.

A francia földnek nincs egyetlen fürdőhelye sem, ahol ne a játékkaszinó volna az uralkodó csillagzat. A franciák északon és délen, sőt nyugaton is végigkerítették egész tengerpartjukat baccarat-asztalokkal s ettől még egész jól érzi magát az erkölcs Franciaországban. Északon Trouville és Deauville, a „két szomszédvár" vetekednek egymással a hegemóniáért s a harc Deauville javára dőlt el.

Oly nagy volt az apály, hogy a kikötésnél hajónk surolta a tenger fenekét, majdnem ott ragadtunk. A kiszállásnál a parancsnok barátságosan üdvözölt s megkérdezte, hogy a hajóval visszatérünk-e? Tagadó választ kellett adnunk, ami szemmelláthatólag nem jól esett neki. De hát Istenem, a kedvéért csak nem változtathatjuk meg a programmunkat?

A nap csillogva játszott a fövényen, mikor a plagera leértünk. Fehér tarajos hullámok szökkentek a mezitelen lábunkhoz és jóismerősként, barátságosan üdvözöltek, mintha tegnap este Le Hâvreben már találkoztunk volna. A part kezdett éledni, itt is, ott is feltűnt egy piros napernyő, alatta fiatal hölgy, kezében az ismert sárgafödelű regény, a meghitt barát, az egyetlen bizalmas, a minden titkok tudója, amely elkisér mindenhová és nem csal meg soha. Micsoda memoárirodalmat jelentenek ezek a sárga kis könyvek, nem azzal, ami tényleg bennük van, hanem azáltal, amit ábrándos asszonyi és leánylelkek beléjük álmodtak.

Belenézek a tengerbe, szemben állok a mesz-

szeséggel, de nem kápráztat el, nem zavar meg, a lelkem határai kitágulnak s befogadják ezt a véges végtelent. A másik végtelen is ott áll előttem, játszik a habokkal: a Te alakod. Milyen gazdag és hatalmas vagyok, hogy egyszerre az Asszony és a Tenger végtelenségét birtokolhatom.

Ha szemeim látóereje át tudna hatolni a mérföldeken, akkor most megpillanthatnám Brightont, amely vis-à-vis-ja Trouvillenek. Éppen olyan előkelő tengeri fürdő angolban, mint ez franciában. De milyen más élet, más szellem és más társaság! Ott a kötött formák, a feszes etikett uralma alatt görnyed minden, ez itt a szabad mozgás, a csapongó jókedv fesztelen világa.

Egy barátom, aki már járt Brightonban, mesélt el nekem egy igen érdekes és jellemző esetet, mely mélyen bevilágít az angol hipokrizisbe. A fürdőben megismerkedett egy fiatal asszonnyal, aki a kisleányával jelent meg mindennap a parton. Két héten át a legszivélyesebb viszony állott fenn közöttük, keresték egymás társaságát, a hölgy bizalmával valóban kitüntette a barátomat. Ezután jött a tragédia. Egy szép napon a barátom a fürdőn kivül az utcán találkozott a hölgyismerősével. Már messziről barátságosan köszöntötte, legnagyobb meglepetésére azonban a lady fagyosan elfordította a fejét és nem fogadta a köszöntést. A barátom kétségbe volt esve, nem tudta, mivel bántotta meg őnagyságát s másnap a tengerparton első dolga volt hozzásietni, hogy magyarázatot kérjen. Meg is kapta.

— Uram — mondotta a hölgy — minden gentlemannek tudnia kell, hogy a legnagyobbfokú illetlenség köszönni egy olyan hölgynek,

aki fejbólintással előre nem jelzi, hogy szivesen fogadja a férfi üdvözlését.

Szólt és hátat fordított. Ezen omlott össze a többhetes intim barátság. Meg is fogadta a barátom, hogy feléje se néz többet Brightonnak.

A trouvillei plage-nak néhány mezitlábos kabinetalakját hoztuk el magunkkal. Jámbor crevette halászok ezek, akik jellegzetes háromszögletű hálójukkal messzi utána mennek az apálynak, hogy sovány ebédjüket elhódítsák a tengertől. A fényképező masinánk elé állítottunk egyet. Hallatlanul érdekes alak volt. Aránylag még fiatal ember, de az állandó korai felkelés megvénítette az arcát. A hálóját, amelyet két keresztbe rakott, hosszú rud tartott, leállította a földre, aztán a jobb karjával átölelve mellé állott. Nem volt ebben a kiállásban semmi póz, semmi keresettség, az egész alakon ott ült a tenger nagy elfogulatlansága. Ő, aki mindennap a végtelenség erőivel cimborál, csak nem jön zavarba a fotografáló gép előtt? Láthatólag tetszett neki a mulatság, mert cigarettát vett elő és rágyujtott. Ez gyöngéd figyelmeztetés is lehetett volna számomra, hogy miért nem kináltam meg őt én. Persze nem tudhatta, hogy nem vagyok dohányos. Sőt azt sejtem, hogy ha ezt tudta volna, méltóságán alulinak érezte volna, hogy szóba álljon velem. Nála bizonyára még az se szolgált volna mentségül, amit párisi publicista barátom enyhítő körülményül elfogadott.

Amikor a felvétel készen lett, meg kellett igérnünk, hogy okvetlenül küldünk neki képet. Ezt rendkivül hálásan fogadta s egy hirtelen elszánt mozdulattal odatartotta elénk a kosarát. Három tengeri pók, egy rák és számos kisebb

hal volt benne. Egész napi zsákmánya. Hogy fogadjuk el.

— Mit csináljunk vele? — szabadkoztunk. Meg volt sértve.

— Fogyassza el jóegészségben a Madame és a Monsieur.

— Nem értünk mi ahhoz.

Hitetlenül nézett ránk. Hát van a világon ember, aki ehhez nem ért? Alig tudtuk meggyőzni és megnyugtatni, hogy ő tett nekünk szivességet, amikor megengedte, hogy ebbe az ördöngős masinába bekebelezzük őt és elvihessük haza messzi Magyarországba.

Észre se vettük, hogy a jelenet alatt nem maradtunk egyedül. Lassanként még három másik halász sompolygott a hátunk mögé s mikor búcsút véve a barátunktól, éppen távozni készültünk, előugrottak, hogy most már őket is fényképezzük le. Felajánlják ők is minden kincseiket, az összes pókokkal és crevettekkel együtt. Mi ezzel szemben kövessük az egyenlő elbánás elvét. Miért éppen csak a Jean részesüljön kitüntetésben, mennyivel különb ő, mint a többi?

Különösen egy öreg viharvert fóka harcolt erősen s egy hosszú zsineget lóbált meg előttünk, melyre három tengeri pók volt egymásmögé fűzve. Azt mondta, hogy ez az igazi „csikófogat". Máig se tudom ugyan, hogy miért csikófogat, de ő így mondta. Ennek az argumentumnak aztán nem voltunk képesek ellenállni többé. Az öreg felajánlásában különben is annyi emberi melegség és méltóságos gavalléria volt, hogy egészen meghódított bennünket.

A társaságot levettük egy csoportban, a „csikófogattal" együtt. Az öreg fóka büszkén tartotta maga előtt. Jean azonban nem volt haj-

landó odaállni a többi kollega közé. Méltósággal éreztette kiváltságos különállását. S az egyszerű trouvillei halász gesztusának fényénél úgy tünt fel nekem, mintha a galantéria már nem csillogna többé úgy a párisi boulevárdokon, sőt mintha a savoir faire és a savoir vivre is vidékre menekült volna.

Lisieux! . . . Egy darab eleven középkor; itt még I. Ferenc király daliái léptetnek fényes paripákon az utcán s a vasrácsos, zsalugáteres ablakok mögül forró szivű delnők lesnek utánuk. Valamikor ez a föld volt az, mint egy régi szentes krónikás mondja, mely a templomok fehér ruhájába öltözött, ahol úgy teremtek a csodák az emberek lelkében, mint ősszel a gyümölcs a fán s olyan énekeket daloltak az igricek, aminőket ma már senki se tud.

A trouville—párisi vasutvonal mentén fekszik ez a kis mezőváros. A következő vonatig volt vagy három órai időnk, éppen elegendő, hogy innen is vigyünk haza egy futó lelki emléket.

Nem is a régiség, hanem az ódonság lehellete csap mindenfelől hozzád. Lisieux már a gallok alatt is város volt, Noviomágusnak hívták s a rómaiak alatt a szép és hangzatos Civitas Lexoviorum-ra változott. Innen hasonult át Lisieux-vé.

A kocsink éppen azon az utcán halad végig, mely I. Ferenc király óta semmit sem változott. Ugy áll teljes változatlanságában ma is, mint ahogy megépítették. Mintha pókháló szőtte volna be a csöndet is, amely megüli ezt az utcát, az ember fél hangosabban szólni, hátha felébred álmaiból valami elátkozott óriás, akinek a mellére épültek ezek a roskatag házak s amint meg-

mozdul, vagy egyet nyujtózik, összeomlik itt minden. Az emberek is, akik a kapuk alatt ácsorognak, vagy az ablakon, boltajtókon tekintenek ki, olyan álmatagok, idegenszerűek, mintha egy rég elmult világ ittfelejtett csökevényei lennének. S mily nagyszerűen egészíti ki ezeket az ásatag arcokat a falak és ablakok ornamentikája. Soha és sehol se láttam a diszítésnek ezt a bizarr és excentrikus módját. A legkülönbözőbb szörnyekkel, emberi és állati torzok reliefjeivel van borítva a házak homlokzata. A szépségnek valami vad és szertelen kigúnyolása van ebben, az egészre azonban mégsem mondható, hogy rút és ellenszenves. Ki tudja, mit akartak mondani és kinek szóltak ezek a művészi aberrációk?

Gyors iramban megtekintjük a Szent Péter katedrálist, amelynek legértékesebb része az a kis kápolna, amelyet Jeanne d'Arc tiszteletére csinálták, azután megnézünk egy másik XIII. századbeli öreg templomot. Bizony kissé törődött állapotban van, a stílus hova-tovább teljesen lekopik róla. Kettőstornyú homlokzata kissé hátra vetemedik, mintha röptében minden század taszított volna rajta egyet.

Még arra is telik időnk, hogy a püspöki palota történeti szobájába lépjünk. Innen azonban gyors iramban távoztunk, mert néhány rossz Boucher-másolaton kivül csak egy németet találtunk, a mindent jobban tudók fajtájából. Amint meglátott bennünket, azonmód hangos magyarázatba fogott, de még a bonyolult körmondatának a végére se ért, mi már újra a kocsin ültünk. Jó hogy a mondat végével utánunk nem szaladt.

Lisieuxi Szent Teréznél kellett még tisztelegnünk. A római anyaszentegyház legifjabb

szentje csak nemrég foglalta el helyét a boldogok és kiválasztottak sorában. Fehér márványszobra ott áll egy kis templom előterében, a zárdája mellett, virágok között s földöntuli fény árad tekintetéből. Mindkét kezével keresztet szorít a szívéhez s imádkozik. Egész életét átimádkozta s mielőtt örökre lehunyta volna szemét, ez volt utolsó mondása:

— Engedd meg, óh Szűz Anya, hogy minden üdvözlégyből, amit életemben elmondottam, egy darab kenyér váljék a szegény, elhagyott árva gyermekek számára.

Ha egyébért nem, ezért a mondásáért is szentté kellett volna avatni. Az együgyű barátnak, aki csak az Ave Máriát tudta imádkozni, de ezt szívből és igazán, az isteni kegyelem jeléül öt rózsaszál nyilott ki a szájából, amikor meghalt. Szent Teréz tetemét megkímélte a pusztulástól az enyészet. Az argentinaiak színarany koporsót csináltattak neki, abban pihen ma is.

Pár percünk volt még csak a vonat indulásáig, de a kocsisunk minden tiltakozás ellenére erővel becitált egy régiségkereskedésbe. Al legjobb akarattal se tudtam vásárolni, mert míg a városban minden csak úgy kongott a régiségtől, addig az ódondásznál csak modern hamisítványok és gyári antikvitások voltak. Pedig a kocsis, szegény, percentet kapott volna.

Kiskirályok országutján.

A francia föld olyan, mint valami hatalmas, nagy relief, amelyet művészi kézzel dolgozott ki egy magasabb teremtő szellem, a Geológia alkotó fantáziája. Hegyek, dombok, sikságok, erdők, tavak váltakoznak tiszta harmóniában s talán még a napfény és az árnyék eloszlása is oly arányos, proporcionális rajta, mint egy Corot vagy Millet képen. Megértem a francia nép fanatikus rajongását e föld iránt. Megáldotta minden jóval az Isten, szépségét gazdagsággal tetézte s három tenger karját fonta köréje. Talán csak egy dologban nem tett kedve szerint: az országhatárok éppen a latin fajtestvérek felé szinte leküzdhetetlenül komorak és áthághatatlanok, míg keletnek nyitottak és nehezen védhetők.

Ez sok mindent megmagyaráz, ami a históriában talán mint jelenség nem eléggé világos és érthető. Megmagyarázza mindenekelőtt azt, hogy miért volt a francia birodalom éppen ezen a részen a legtöredezettebb s legkevésbbé ellenálló erejű a multban is, miért tudott egészen a XVI. századig fennállani itt éppen olyan ütköző állam, mint Burgundia s miért tudott hosszú időn át uralkodni azon a vonalon, mely Amienstől Lyonig vezet a kényurak és kiskirályok egész serege.

A kiskirályok országutját járom. Ahol most a gyorsvonat robog velem, véráztatta föld ez, ádáz párttusák, kegyetlen hatalmi vetélkedések,

keserű vallási villongások halálos abrosza. Itt mindig jóllakott a pusztulás, innen sohase kelt fel üres gyomorral a testvérharc. Ezen a földdarabon a Gobineau gróf fajelmélete alaposan megbukott. Páris közvetlen közelében úgy verekedtek még az újkor elején is az apró zsarnokok, mintha nem is ugyanazon a nyelven beszélnének.

Már látom Dijon karcsú tornyait, amelyeket egykor, történetileg nem is olyan régen, csak távolról szemléltek a francia királyok. Milyen különös! Mátyás király uralma az egységes magyar királyság fölött már rég delelőpontján állott, amikor XI. Lajos végre le tudta rakni a francia monarchia végleges alapjait. De akkor is hol voltak még a jelenlegi határok? A „*Ligue du Bien public*", amelynek élén a fivére, Berri herceg állott, kemény küzdelem után elbukott ugyan, a hatalmas Armagnac gróf is letette a fegyvert, de Bourgogne nagy része még független volt s a keleti tartományok, köztük Franche comté csak a XVII. század végén estek Spanyolországtól véglegesen francia kézbe. Pedig XI. Lajos igazán nem volt válogatós az eszközökben, ha arról volt szó, hogy birtokait gyarapítsa, mert ahol már se fegyver, se ármány, cselszövény, sőt házasság se segített, ott sorompóba lépett a pénz. Így vásárolta meg Picardiát Burgundiától. Általában ennek a különös korszaknak a szuverénjei úgy adták és vették a tartományokat az alattvalókkal együtt, akár a posztót. A gazdag és nagykulturájú Flandria ilymódon öt-hatszor is gazdát cserélt.

Senki úgy nem értette és nem magyarázta meg ezt a világot, mint Ernest Lavisse, a legfényesebb történetkutató és összefoglaló elmék egyike a „Dissertation sur l'histoire générale de

l'Europe" című nagy tanulmányában, amelyet bevezetésként írt Freeman korszakos művéhez. Lavisset megvádolták azzal, hogy ő tulajdonképpen az angolszász történeti felfogás képviselője. Ez a vád azonban rögtön összeomlik mindenki előtt, aki Lavisset elolvassa. Az ő megállapításai és principiumai olyan elemi erővel törtek fel a históriai tisztánlátásból, hogy a napi politika támadásai nem árthatnak neki.

A hosszantartó francia kiskirályosdinak a ma is eleven erőkkel teljes és hatalmas állami centralizmus a természetes reakciója. Az államkormányzás terén ennek az elvnek rideg keresztülvitele sokszor nehézkessé, sőt néha valóságos karrikaturává teszi a francia közigazgatást. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a francia adminisztráció nem testesítené meg egy nagy gondolatnak, az állami egységnek tökéletes kifejezését. Az állami akaratnak maradéktalan végrehajtása itt nem lehet soha problematikus, mint például más európai államban. A franciák ellentétben Angliával és mondjuk Magyarországgal, érthető okokból ellenségei voltak a közigazgatási individualizmusnak s többek között Mazarin és a fronde példája mutatja, hogy sorsuk és boldogulásuk mindig a központi hatalom erején és szivósságán fordult meg. Tehát igazolva vannak. De igazolva van még Napoleon és Fouché liberális rendőrállama is, mert akkor, amidőn az ország legjava erejét állandóan külső harcok kötötték le, más kormányzási rendszert elképzelni is bajos lett volna.

Hogy itt, éppen a túlzott centralizmus következtében, minden állami kezdeményezés, ami nem parancs és rendelet, megfeneklik a bürokráciában? Sőt olykor a szabadfoglalkozások is

megsinylik a művészi kezdeményezés párisi összpontosítását és kizárólagosságát? Ennek is Montmorency herceg, Condé, Guise herceg és Gaston de Orleans az oka, miért kergették számüzetésbe Mazarint.

Ha már a bürokráciánál tartunk, el kell mondanom egy esetet, amely még Párisban történt velem. Ajánlott levelet kaptam a hotelcímemre Budapestről. Fontos és sürgős volt a levél. Szerencsétlenségemre épp Chantillybe rándultam ki aznap s a levélhordó visszavitte a levelet, üzenetet hagyva hátra, hogy a kerületi postahivatalnál átvehetem a küldeményt. Ha azonban 24 órán belül elmulasztanám, akkor visszaküldik a levelet Budapestre. Nosza rögtön autóra kaptam és rohantam a postahivatalba. Ott azzal fogadtak, hogy sajnos, már késő, a levelet elvitték a központba, siessek, ott hét óráig talán még megkaphatom.

További legalább jó félóráig tartó rohanás a Boulevard Hausmanntól az Hôtel de Posteig. Nagynehezen felfedeztem az illető gentlemant, akinél keresnem kell az elégtételt. A levél csakugyan nála van, felszólít, hogy igazoljam magam.

Az utlevelemet nyujtom át neki.

Szigorú mozdulattal veszi át, az arcképet összehasonltíja az eredetivel, már mint saját magammal, aztán pillanatnyi habozás után kijelenti, hogy ez nem elég.

— Az arcképes utlevél nem elég? . . . — kérdeztem megrökönyödve.

— Nem, nem — dörgi felém az ajánlott levelek osztályának Jupiter tonansa. — Szükséges, hogy a szálloda is igazolja az ön személyazonosságát, a szálloda aláírását pedig a kerületi rendőrhatóságnak kell megerősítenie.

Ezzel már be is csapta a kis ablakot az

orrom előtt s hátat fordított. Megnéztem az órámat. Félhét, tehát még félóra áll rendelkezésemre a huszonnégyből olyan feladat elvégzéséhez, amire félnap is kevés volna.

Bizony az ajánlott levelemet szépen visszaküldték Budapestre. Azon az éjszakán azt álmodtam, hogy Bürokrácia urat állami szentté fogják avatni Franciaországban . . .

A történeti igazságnak tartozom annak a megállapításával, hogy hasonló eset már Budapesten is történt velem. Akkor egy pénzküldemény érkezett számomra vidékről s a főpostán kellett volna átvennem. Arcképes vasuti jegyemmel igazoltam magam s a tisztviselő — képzeljék — keresztlevelet kért.

Pedig Magyarországon nem voltak igazi kiskirályok, csak egy Csák Máté volt.

A régi burgund fővárost csak úgy röptében, szinte madártávlatból láttam. Dúsan termő, hatalmas síkságon pihen Dijon, Páris centrális uralmának egykori legnagyobb ellenlábasa. Körülötte barátságos zöld dombok koszorúja. Itt a Côte d'Or aranyfürtös szőlőivel, ahol az isteni burgundi vöröset szürik. Nehéz, sötét vér is folyt ennek a népnek az ereiben mindig, a harcot állta, a feléje hajított keztyüt rögtön visszadobta. Dicsőséges nagy napokat látott Dijon, ma is büszkén hordja fenn a fejét. Templomai, palotái, tornyai nagy történeti méltósággal lépnek elém s amint XI. Lajos király gót palotáját nézem, mely egykor parlament volt s később fogház lett, az események viharos fergetege rohan el előttem. Itt raboskodott egyideig Mirabeau gróf is, akit a vincennesi donjonból áthoztak ide. Csodálatos politikai genie volt ez az ember, de lángész volt a szerelemben is. És mégis

szerelme buktatta el, amelyet nem győzött frankokkal adminisztrálni. Az udvartól kapott könnyű pénzek erkölcsi hitelét ásták alá a nemzetgyűlés előtt, pedig arra volt hivatva, hogy kivívja és megmentse a monarchikus polgári alkotmányt s megóvja hazáját a forradalom véres borzalmaitól. A fél erkölcsi halált nem sokáig élte túl fizikailag sem, 1791-ben meghalt s még mindig elég nagy ember maradt ahhoz, hogy a Pantheonba temessék. A fönséges nép, amelyért hosszú rabságot szenvedett s később vállalta az alkotmányozó gyűlésen a harmadik rend képviseletét, hálából kiszórta a hamvait onnan.

Egy másik világraszóló nagy rétor neve jut az eszembe még Dijonnal kapcsolatban, Bossuet, az egyházi szónoklat Mirabeauja. A hatalmas tornyú St. Benigne s a gyönyörű homlokzatú Nôtre Dame templom mily büszkén asszisztálnak még ma is a hatalmas egyéniségnek, mintha nekik is részük volna abban, amit Bossuet alkotott és prédikált. S én azt hiszem, hogy így is van.

Már jó messze járunk Dijontól, de még mindig felém integet a burgundi hercegek kéttornyú kastélya. Egy utolsó pillantás, aztán el is tünik hirtelen a kéklő messzeségben. A tempó, amellyel a Rapid tovaszédít bennünket, csekély 110 kilométer óránként. A folyosókon csak a legnagyobb óvatossággal lehet haladni s nem győzöm csodálni az étkező kocsi pincéreinek zsonglőri ügyességét, akik a karjukon hatalmasan megrakott tálcákkal úgy mozognak, annyi biztonsággal szerviroznak, hogy oklevelet érdemelnének.

Még mindig sikságon haladunk, de már látszanak messziről az Alpesek szélső nyugati nyulványai. A szántóföldeken javában folyik az

aratás, a termés jó, ami itt csaknem olyan fontos, mint otthon Magyarországon. Franciaország is agrikultur állam, területének alig 18%-a terméketlen és csak Bordeaux és Bayonne között van egy olyan nagyobb 150 kilométer hosszú és 75 kilométer széles földsáv, amely tiszta futóhomok s ahol alig lézeng egy-két sovány falu. A francia föld több mint 200 milliárd aranyfrankot ér, nem számítva a nemzeti vagyon többi részét, amely legalább is mégegyszer annyi. Sajátságos, hogy ahol az ország ilyen mérhetetlenül gazdag, ott az utóbbi időben sűrűbben jöttek pillanatok, hogy az államháztartás majdnem fizetésképtelen lett.

A francia népnek több mint a fele földművelő, a földreform, amely még 1793-ban indult meg, a birtokmegoszlási viszonyokat szociális szempontból határozottan kedvezőkké tette. Nem egészen így áll a dolog a termelés szempontjából, mert a birtok túlságos elaprózása a produktivitást károsan befolyásolja s a földművelő Franciaország gabonanemüekben ma bevitelre szorul, ami fizetési mérlegére természetesen károsan hat. De végzetesen befolyásolja a termelést a férfilakosság ijesztő csökkenése is. A felnőtt férfiaknak legalább husz százaléka a harctereken maradt s valóban megdöbbentőek azok a hősi halottak neveivel televésett márványtáblák, amelyek minden kis községben megállitják az embert. Páristól Lyonig alig láttam férfimunkást kinn a földeken, majdnem mindenütt asszonyok dolgoztak.

Nincs ennél fájdalmasabb problémája, fájóbb sebe a francia földnek. Az elnéptelenedés veszedelme úgy fekszik itt a lelkeken, mint a lidércnyomás. A számok, a rettenetes fekete számok beszélnek. Franciaországnak 1800 körül

28 millió lakósa volt s ez a szám 1866-ig 38 millióra emelkedett. Ugyanannyi a lakosság száma ma is, a szaporodás tehát 60 év alatt nulla. Érthető, ha egyre-másra rendezik az ankétokat a nagy, a tragikus kérdés megvitatására, a segítés eszközeit azonban megtalálni nem képesek. Ez természetes is, mert a race-t kellene újjáalakítaniok, hogy a fécondité-ot biztosíthassák. A legmegdöbbentőbb jelenség azonban az, hogy a törvénytelen házasságok csökkenésével és az általános jólét növekedésével egyenes arányban apad a születések száma is. Most legujabban oly irányban keresik a megoldást — egyelőre még csak a publicisztikában — hogy politikai jogtöbblethez akarják juttatni a sokgyermekes családapát. Ez burkolt pluralitás, tulajdonképen a gyermekek választójoga az apán, esetleg az anyán keresztül. Sokan ebben látják Franciaország jövőjét. Van azonban olyan irányzat is, amely nyiltan hirdeti, hogy nem marad más hátra, mint a bevándorlási politika és az erős, egészséges keveredés. Ennek a gondolatnak már tekintélyes gyakorlati propagandája van: az idegen állampolgárok sok százezrei települtek meg ujabban francia földön, a hatóságok csöndes elnézése mellett.

Gyönyörű Mária-szobor áll a vasutvonal mentén egy széles völgybe messziről benyuló hegytömbön. Mérföldekre ellátszó, hatalmas emlékmű, lenyügöző, isteni monumentum. Ez a szobor olyan, mint egy nagy könyörgő kiáltás, nem az égi magasságokhoz, de az emberiséghez, hogy szálljon magába, siessen vezekelni szörnyű büneiért. Talán még nem késő, talán még megmentheti a lelkét, a veszendőt, a kárhozatra ítéltet. A kisentente államférfiainak különös

figyelmébe ajánlom ezt a Mária-szobrot. Annál is inkább, mert francia földön áll.

Közeledünk Lyonhoz, a francia déli táj forró érverését hallom be a mezőkről. Milyen más itt minden, egy csapásra megváltozik a vidék arculata. Kiégett földek és kiégett, száraz izmú, de kemény derekú emberek. A Nouma Roumestan hazája integet távolról már felénk, mi ugyan Lyontól másfelé vesszük utunkat — letérünk a kiskirályok országutjáról — de érezzük varázsát, Alphonse Daudet kitárta előttünk a kapukat, jó ismerősök vagyunk már, ha nem is jártunk, nem is megyünk arra.

Lyon — talán így is mondhatnám: a selyem megdicsőülése. A legsuhogóbb, szinekben leggazdagabb, fantáziában és elgondolásban legköltőibb selymei vannak itt a világnak. Amit a francia izlés, képzelőerő és színérzék össze tudott hozni, azt mind beletette a lyoni selyembe. Ez is olyan „cikk", mint a gyöngyöző champagnei, mámor van benne, jókedv és gyönyör forrása és éppen úgy megittasul tőle, nemcsak az asszonyi, hanem a férfilélek is, mint a pezsgőtől. A sok minden között ez a két nagy dolog is ott van, amivel a franciák megajándékozták a világot, az egyik szebbé, szinesebbé, a másik szabadabbá, derültebbé teszi az életünket.

A lyoni selyem nagy úr, sőt világhatalom, amit talán az bizonyít legjobban, hogy megbecsülik a saját otthonában is. Egy egész városrészt építettek neki, a La Croix Rousse-t, amely csak a selyemnek és a selyemért él. Legalább félezer vállalat működik itt s vetekedik egymással abban, melyik adjon szebb és méltóbb köntöst ragyogó asszonyi testeknek. A hugenotta szivósság és akarás teremtette meg a lyoni selyem világhirnevét. Valamikor egészen protes-

táns kézben volt a város is, a selyemipar is, de aztán jött a nagy katolikus ellenáramlat és a hugenották közül azok, akik életben maradtak, vagy behódoltak, vagy kivándoroltak. Sok száz ezer munkáskezet kapott akkor a Németbirodalom Franciaországtól.

A lyoni embertipus teljesen elütő a párisitól, sokkal közelebb áll a németalföldihez. Talán ez is a régi hugenotta hatás eredménye. Hallatlanul tevékeny és takarékos ez a nép, a gőg, a fenhéjázás ismeretlen fogalmak előtte. Nagy históriai fellobbanásai azért vannak s a „grande revolution" terrorjával is merészen szembeszállott. A szélső Hébertista Fouchét, a későbbi rendőrminisztert és Otranto hercegét küldték a lázadó Lyon megfékezésére. A kitünő férfiú el is intézte az ellenforradalmat s talán ihletet nyerve attól, hogy itt született Caracalla császár, több mint 6000 polgárt lövetett agyon kartáccsal. Ezt maga a konvent is megsokalta már s visszahívták a nagy rendcsinálót. Mindenesetre érdekes, hogy Fouché urat ez a mult nem kompromittálta sem az empire, sem a Bourbon legitimizmus előtt.

Lyon már közelebb áll a Földközi-tenger várostipusaihoz, de mégis csak átmenet azokhoz. A város karakterét a Rhône folyó két partján elvonuló hegykoszorú adja meg s ezek a dombok tele vannak aggatva a romantikus déli építészet legérdekesebb alkotásaival. Itt van a Nôtre Dame de Fourviéres templom pittoreszk alakja s mellette a párisi Eiffel-torony kicsinyített mása. Oly furcsán, oly bizarrul hat ez a kettő egymás mellett! A Páris—Lyon—Mediterranée-vasut gyönyörű hoteljének negyedik emeleti ablakából éppen odalátok s ennek a képnek a rendkivülisége besugározza az egész szobát.

A Fourviéres Lyon legrégibb városrésze s úgy tekint le a Place Perrachera, mintha csodálkoznék, milyen hatalmas, nagyratörő világ van itt. A Saône és Rhône egybefolyása által alkotott félszigeten áll a P. L. M. központi pályaudvara s közvetlenül mellette a mi szállodánk. Itt lüktet Lyon forgalma s kereskedelmi élete a legélénkebben. Az egész hasonlít a párisi Citéhez, azzal a különbséggel, hogy ott a Szajna kettős folyása teljes szigetet alkot. Ez a lyoni Cité azonban sokkal festőibb és természeti hatásaiban pompázóbb, mint a párisi.

Azt mondják, hogy Lyon nemcsak a selyem metropolisa, hanem Herriot városa is. A volt francia miniszterelnök kétségkivül igen érdekes és talentumos egyéniség, aki a miniszterelnöki tárca mellett is megtartotta a lyoni polgármesterséget. Mindenesetre figyelemreméltó jelenség, hogy bár Lyon municipális életét radikális és szociálista többség kormányozza, XIV. Lajos szobra éppen olyan méltósággal áll most is a Place Bellecouron, jóllehet eltávolítására többször tettek indítványt, mintha a monarchia életében folytonossági hiányok egyáltalán nem mutatkoznának. Az igaz, hogy csupa régi, tizenhetedik századbeli palota áll őrt körülötte a téren s azok tlaán megvédik az új idők új áramlataiból.

Az Hôtel de Ville egyébként, ahol Herriot székel, igen csinos, stílusos épület s különösen az a homlokzata, mely a Place des Terreaux-ra nyilik, árul el sok dekorativ fantáziát és konstrukcióbeli finomságot. Itt áll különben a téren a városháza előtt egy világhires szoborcsoportozat, a fontaine Bartholdi, mely a legművészibb szökőkut, amit valaha láttam. Négy hatalmas bronz mén ragad magával egy római kocsit,

amelyet allegórikus nőalak vezényel: a folyók és források sietnek a messzi oceán felé . . .

Lyoni tartózkodásom utolsó napját a Parc de la Tête d'Or-nak akartam szentelni. Ez a Bois de Boulogne kisebb kiadásban, de sokkal gondozottabb és izlésesebb amannál. Alig tettünk néhány fordulót az autóval, olyan zivatar szakadt a nyakunkba, hogy valósággal elöntött bennünket. Menekülni kellett a csukott autóból is, mely egyáltalán nem nyujtott védelmet a zuhogva ömlő áradat ellen. Gyorsan kivágtattunk a parkból és megállottunk az első kávéház előtt, mely utunkba akadt. Még tanakodni sem volt időnk, hogy az autóból miként jutunk a tiz lépésnyire levő kávéházba, mikor a tulajdonos már ott állt a kocsinknál esernyővel és felajánlotta szolgálatait. Mi természetesen meghatott örömmel vettük igénybe és így minden nagyobb baj nélkül jutottunk födél alá.

A kávéház zsúfolva volt emberekkel, mindenki ide szaladt a vihar elől s nemhogy asztal, de szék se volt, ahová letelepedhettünk volna. De ez csak egy percig tartott így. A derék lyoniak látva, hogy ázott idegenek vagyunk, egy-kettőre ürítettek asztalt s megtetézve a kávés udvariasságát, barátságosan hellyel kináltak meg. A mi szegény Budapestünkre gondoltam, ahol a külön asztal mániája dühöng, ahol szentségtörés más asztalához leülni s ahol nem tudom kit gyűlölnek jobban a magyarok, egymást-e, vagy az idegent? Micsoda meghasonlott, keserű náció vagyunk!

Mire az uzsonnánkat kényelemben elfogyasztottuk, az itéletidő is véget ért. Mondanom se kell, hogy mikor távoztunk a kávéházból, hálát és megelégedést éreztünk.

1815-ben Napoleon bukása után magyar

bakák is jártak Lyonban. Vajjon mit gondoltak, mit éreztek a derék, jókedvű kunok és hajduk annak a városnak láttán, ahol a selyem megdicsőül? Vittek-e haza belőle a Marinak, meg a Panninak viganóra, vagy kendőre, pántlikára? 1815—1925! Elszorul a szivem, ha arra gondolok, hogy mi minden van beszorítva e két időhatár közé, helyesebben mi hullott ki belőle?

— Vajjon Lyon szelleme, történeti dignitása és a Golf du Lyon között lehet valami benső összefüggés? — kérdezte hajdan egy dús képzeletű történettudós.

Vajjon nem ugyanilyen joggal kérdezhetném én most, hogy nem az 1815-ös selyem pántlikáért darabolták-e fel Magyarországot?

OSZK

Zarándoklás Taine sírjához

Ha visszagondolok ifjúkorom első irodalmi benyomásaira, az eszmélet lángjának legrégibb fellobbanásainál két művet látok, amely elhatározó befolyást gyakorolt lelki fejlődésemre, az egyik Taine „A művészet bölcselete", a másik Renan „Jézus élete" című munkája. Ma sem tudok szabadulni varázsuktól. Ujra és újra visszatérek hozzájuk, mint a szellemi megujhodás örök forrásaihoz s ahogy nem lehet megunni az alkonyatot, vagy a napfelkeltét, amely sohasem ugyanaz s mindig hoz magával valami érzésbeli vagy hangulati non putaremet, úgy hat a kinyilatkoztatás erejével ez a két könyv is, olvastad bár tizedszer vagy huszadszor.

Taine Hyppolit harminc éve kisér utamon, jóban, rosszban kitartott velem, sokat, talán mindent neki köszönhetek és nemcsak szellemileg, de erkölcsileg is adósának érzem magamat. Azzal léptem francia földre, hogy ennek a tartozásomnak egy részletét letörlesztem s egy szál virágot teszek annak az embernek a sírjára, aki az évezredek dús lelki flórájának, minden művészetek kivirágzásának legtisztább fejű botanikusa volt.

Az út, amely Taine pihenőhelyéhez vezet, meglehetősen hosszú és bonyodalmas. Nem fekszik a sablonos világjárás utjában, de aki rászánja magát, hogy felkeresi, azt bőségesen kárpótolja a fáradalmakért. Ez a nagy szellem, aki életében sohasem okozott csalódást, híveinek

halálában sem hagyja cserben azokat, akik biznak benne és kitartanak mellette.

Ahhoz, hogy az ember a Lac d'Annecy-hez jusson, Lyonból Culozon keresztül előbb Aix les Bainsbe kell mennie. Annecybe, az Haute Savoie departement székvárosába innen egy meglehetősen elhanyagolt vicinális vezet, amelyen régi, kimustrált, kopott garniturák közlekednek. Körülbelül egy órát kell várni, amíg a vonatot összeállítják. A várótermek oly szűkek, hogy ott a közönség nem helyezkedhetik el, a vágányok között, a nyitott perronon ácsorgunk hegymagasságú podgyásztömegek árnyékában. Tipikus vidéki társaság nyüzsög és nyugtalankodik körülöttem, külföldi, magunkon kivül, alig van, csupa kereskedő, iparos, földmüvelő, kispolgár, meg egy-két katona várja velünk együtt az indulást. Egy sérgent a feleségével és két kis gyermekével utazik, lehetnek úgy másfélévesek, tökéletes hasonmásai egymásnak. Valószinűleg ikrek. Éhesek a kicsinyek, az asszony nehezen boldogul velük s idegesen járkál fel és alá, mindkét karján egy-egy síró-rívó jószággal. Az őrmester úr néhány percig kétségbeesetten nézi a jelenetet, aztán hirtelen elhatározással az egyik csomaghoz rohan, gyorsforralót, tejet, kávét és cukrot vesz elő s a sinek mentén reggelit kezd főzni a gyerekeknek. Hatalmas, feketebajuszú nagy szál ember az őrmester s egyébként talán nevetséges látvány is volna, amint nagy erőlködve ott guggol a spirituszfőző mellett és lázas igyekvéssel teljesíti az asszony rendelkezéseit, de most mégis valami titkos megelégedéssel tekint rá mindenki s a szemével is segít melegíteni a kávét. Egész csoport képződik körülötte s boldogok vagyunk valamennyien, ami-

kor a gyerekek végre hozzájutnak ahhoz, amiért a természet oly hangosat kiáltott belőlük. Mily csodásan meleg és őszinte nyiltsága ez az életakarásnak. Miért, hogy a gyermeken kivül csak a költők kiváltsága az, hogy álszemérem nélkül odakiálthassák mindenkinek, az egész világnak lelkük minden örömét, fájdalmát, hitét, boldogtalanságát?

A friss kávé illata nagyon csiklandozta az orrunkat, öt órakor, reggeli nélkül jöttünk el Lyonból s a feleségem elsietett a buffetbe, mely a pályaudvar tulsó oldalán volt, hogy vásároljon egy kis harapnivalót. Már csak tiz perc volt az indulásig, sietni kellett. Kezemben az órával türelmetlenül vártam visszatértét. Elmulik nyolc, majd tiz, tizenöt perc, nem jön. Rég indulnunk kellett volna, de csodálatosképen nem mozdul a vonat. Már éppen le akarom szedetni a podgyászunkat a vagónból, amikor végre megérkezik az asszonyom, felpakolva hatalmas sonkáskenyerekkel és egyéb jókkal. Az történt, hogy zsufolva volt a buffet, nem jutott kiszolgáláshoz s már éppen távozni akart, amikor megszólal mellette egy vasuti alkalmazott, éppen a mi vonatunk vezetője:

— Csak legyen egész nyugodt Madame, nem késik le. Még van idő. Amíg én itt vagyok, addig úgyse mehet el a vonat.

S megvárta, míg a feleségemet rendesen kiszolgálták, aztán udvariasan visszavezette hozzám. Csekély husz perccel később indult a vonat a reggelink miatt, de hát ezt úgy látszik errefelé nem veszik tragikusan, különösen, ha a vonatvezető talán atyafia, talán üzlettársa is a büffésnek.

Zuhogó zápor fogadott a Lac d'Annecyn. A hajó, mely elszállítandó volt bennünket Talloiresbe, zsúfolva volt kirándulókkal, akiknek nagyobb része azonban már előbb Sévriérben, Menthonban és St. Joriozban kiszállott. Nem túlságosan bántotta őket az eső, aminthogy legkevésbbé sem zavarta azt az elkeseredett hegedüst, aki minden francia muzsikát megcsufoló impertinenciával boronálta végig az idegeinket. Ott játszott az ágrólszakadt a fedélzeten s ijesztgette a hamis hangokkal a tavi sellőket, meg a hegyek tündéreit. Nem is mutatkozott az uton egy se, pedig közben kisütött a nap.

Az annecy-i tó megejtő bársonyos kéksséggel tárul most elénk. Csodás víz, amelynek áttetsző, belső világossága szinte foszforeszkálva küldi vissza a sugarakat, amelyeket a nap lövel belé. E varázslatos víztükrön ünnepi játékot rendez a fény, mintha szerelmes volna önmagába s nem tudna betelni annak hatásával, aminek létét és földi megjelenését oly halkan és mégis annyi odaadással szépítette meg.

Ide, ebbe a viruló, fönséges környezetbe, az annecy-i tó fölé, a Roc de Chére ormára jött pihenni Taine. Itt temettette el magát hitvesével együtt, mert csak úgy tudott összeforrni ezzel az isteni tájjal, hogy életében a lelkét, halála után a testét adta oda neki. Felolvadt benne, részévé vált az organizmusának s ezáltal teljessé tette művészien tiszta harmóniáját.

Menthon és Talloires között, mélyen belenyulik a tóba a Roc de Chére sziklatömbje, amelyet hatalmas bükk- és tölgyerdő takar. Közelebb a menthoni oldalhoz, bokrokkal övezett tisztáson, magas fallal kerítve áll a kettős sír. Az Alpesek komor óriásai, a La Tournette, a Les Dents de Lanfont és a Semnoz tekintenek

le rá. Az örökkévalóság eltökéltségével őrzik hűséges barátjukat.

Itt állok a sír előtt, amelyhez legelső utam vezetett s amelyben nemcsak egy emberi porhüvely, hanem a legtisztább és legnemesebb irodalmi szemlélet fekszik. Taine számára hitvallás volt a toll, ő az esztétikai lelkesedés Bayard lovagja, aki valóban „sans peur et sans réproche" mondotta ki ítéletét. Ő a tudományt, irodalmat és művészetet olyan életjelenségeknek látta, amelyeket az emberi közérzület már kidesztillált magából s a filozófia felemelt a kozmikos világértékek magasságába. Taine tanít meg arra, hogy az írói alkotásnak két géniusza van: az egyik szállítja a költői nyersanyagot, az érzést, gondolatot, impressziót, ezt a természet lelkének is nevezhetnők, a másik ezt a kavargó szellemi érchullámot zárt formákba önti, ez a teljesítés géniusza.

Ellenállhatatlan vágy vonzotta Tainet az annecy-i tó völgyébe, ezt tartotta a természet legragyogóbb erőfeszítésének a földön. Meg tudom érteni rajongását. Innen a Roc de Chére ormáról áttekintem az egész tavat s mindazt, amit köréje emelt a világteremtés nagy stilisztája: romantikus tekintetű, erdős hajkoronával övezett hegyeket, mögöttük hófedte, jégpáncélos bércekkel, apró, kedves kis falvakat, fürdőket, üdülőtelepeket, pirostetejű, mosolygós villákkal, modern szállodákkal, régi várkastélyokat, amelyekben több mint egy évezrede virraszt a történelem. A természet, a história s a modern kultura együttes nagy szimfóniája ez. Milyen édes lehet ennél a halhatatlan, zengő muzsikánál aludni.

Szemben a tó tulsó partján fekszik Duingt s egy félszigetet alkotó, kis földnyelven a

Chateau d'Héré. A kora délutáni napfény fehér falain egész sugárzó izzásba megy át s az ablakai tüzes reflektorokként világítanak át hozzám. Sok kéményével s négyszögletű, alacsony tornyaival hivogató csendes otthont igér. Ugy érzem, aki bennlakik, sohase lehet boldogtalan.

Ha most megfordulok és hátat fordítok a tónak, egy ősrégi várkastély zászlaját lengeti felém a szél. Ez a Chateau de Menthon St. Bernard, Franciaország legrégibb főnemesi családjának ősi fészke, amelynek bástyáit ezerévesnél is régibb falak támogatják. Közvetlenül a Les Dents de Lanfont tövében, alacsony hegyháton fekszik s a Menthon St. Bernard grófi családnak ma is állandó lakóhelye. Haute Savoie legelső nemesei a menthoni grófok, a család nemrég ünnepelte ezeréves fennállása évfordulóját s ezt az ünnepséget összekapcsolták a Szent Bernát-hegyi világhirű kolostor jubileumával. A család őse alapította ezt a nagyszerű alpesi menedékhelyet, egy menthoni gróf, aki az égi szerelmet választotta a földi helyett s az esküvője előtti éjszakán megszökött hazulról s gyalog nekivágott a téli Alpeseknek, hogy Rómába zarándokoljon s ott a pápától pappá szentelését kérje. A hóviharban elfáradt, összeesett s egy kutya ásta ki jeges sírjából. Megmenekült s fogadalmat tett, hogy életét a járatlan alpesi utakon eltévedt szerencsétlenek megmentésének fogja áldozni. Akkor épült a biztos haláltól való csodálatos szabadulás helyén a mai kolostor, mely azóta sok ezer veszendő emberi életet adott vissza övéinek. Nagy cselekedet volt ez, mely ezer év multán is dicsfénybe foglalja a menthoni kastély homlokát.

Vajjon mit gondolna, mit érezne Taine, ha most fölébredne, végigpillanthatna Európa irodalmának sivatagán? Irodalmat igen keveset látni ott, legföljebb irányokat, egymással viaskodó, szélmalomharcot folytató iskolákat, amelyek mind a maguk különleges módján akarják a Szellemet és a Szépet szolgálni s anathémát mondanak mindenkire, aki ellentmondani merészel.

A Mester idejében is voltak irodalmi kávéházak Párisban, de azokat nagy elmék komoly vitái tették nevezetessé s nem fogadták forradalmi ujjongással a lehetetlent, csak azért, mert lehetetlen. Esztétikai quartalsäuferek dőzsölésétől hangos most az egész párisi Helicon, különösen annak legmagasabb csucsa, a Mont Parnasse-on levő Café Rotonde. Innen áramlik az egész világra az irodalmi métely s a hóbortosok titkos szövetsége gondoskodik róla, hogy eljusson mindenüvé s megkapja minden ország a maga porcióját belőle, bármilyen nyelven beszéljen is.

Mit szólna vajjon Taine hozzá, ha birálatra juttatnának el neki egy olyan szimbolico-dadaista drámát, amilyenhez egy törekvő magyar fiatalember jóvoltából Párisban volt szerencsém s amelynek csak a szereplőit sorolom fel, hogy bárki is fogalmat alkothasson róla. Ime:

A lelkiismeret (törékeny aggastyán).

A muló öröm (elárusítónő a Lafayette-áruházban).

Napsütéses délután (szintén szereplő).

Az életrejutás harcában vergődő Michelangelo — torzo.

Te.

Én.

Ő.

Az utolsó óra (amint álarcát ledobva Dante poklából felemelkedik).

A szerző ezt a kitünő művet igen szerényen „sui generis" drámának nevezte el s midőn bevallottam neki, hogy nagyszerű darabjából egy árva szót sem értek, kijelentette, hogy ez nem fontos, vannak irodalmi remekek, amelyeket ma sem értenek egészen, azért mégis halhatatlan alkotások.

— Egyébként is — tette hozzá — qui vivra verra — s rejtélyes mosollyal zsebrevágva a drámát, távozott.

Szegény gyerek, Budapesten még egészen normális volt, de az izmusok teljesen megbolondították. Nem csoda, még az olyan áttekintésű ember, mint Taine is zavarba jönne, ha a sok izmus között el akarna igazodni. Csupa lázas keresés egész Páris. S vajjon mit keresnek ezek a nyughatatlan szellemek? Emésztő, belső lázak, titkon fellobogó szent tüzek, vagy csak hóbortok és feltünési vágyak kielégülését? Surrealizmus, freudizmus, regionalizmus, thomizmus . . . mi kell más egyéb még a világegyetem tökéletességéhez? Ezek csak a legujabbak s mindenik meg van győződve róla, hogy a naprendszert kilódítja pályájáról.

A *thomistáknál* kell, hogy külön megálljak egy pillanatra. Őket, pihenő nagy szellem, különös figyelmedbe ajánlom. Aquinoi Szent Tamás nevével indultak harcba s a vezérük Henri Massis. Nem tehetségtelen író, de annál veszedelmesebb. Minthogy a személyiséget (personnalité) erősen elválasztja az egyéniségtől (individualité), ez jogcímül szolgál neki arra, hogy kegyetlenül leskalpoljon nemcsak embereket és irányokat, de kulturákat és nemzeteket is. Őrjöngő sovinizmusában legutóbb egy történet-

filozófiai tanulmányt írt arról, hogy a nyugati civilizáció, amelyet szerinte csak a latin kulturák képviselnek, veszélyben forog. Veszélyezteti pedig a Kelet, amelynek társadalom-dinamikai önérzetét hallatlanul megduzzasztotta a világháború és a nyomában járó forradalmi összeomlás. De veszélyezteti a Nyugatot Németország is, melynek géniusza még mindig Ázsiával kacérkodik. A gyűlöletnek ilyen hangjai is vannak a francia korszellem ideges vibrációi között. Massis fél az ázsiai rokontól, de Németországot vissza akarja küldeni a Góbi sivatagra. Nem mondja ki, de így gondolja.

Itt hivom tetemre Taine sírhanjtáról ezt az elvakult végzetes „irodalmat". Ő, aki mindig a nemzetek békéjének, egymásra utaltságának volt a hirdetője, bizonyára megvetéssel lökné el magától ezt a hitvány kutmérgezést. Én meg tudtam érteni a francia lélek nagy keserűségét 1871 után, de 1918 után nem tudom megérteni. Ez a kor ugyan a valódi értékek bizonytalanná válásának korszaka s ilyenkor vagy kitágul, vagy túlságosan megszükül az írói horizont, de a Massis-féle megtévelyedések azért mégse menthetők.

Milyen másként félti a nyugati kulturát egy másik győztes nemzet fia, Guglielmo Ferrero. Őt is sötét gondok tépik, számára is súlyos probléma a titokzatos lázaktól gyötört európai társadalom, amely mintha most Ázsia egészen rejtélyes megmozdulásaiból merítené forradalmi erejét. De ő a gyógyulást, a megváltást nem az „ellenség", nem az „elátkozott" népek megsemmisítésétől várja, hanem az általános kultura és felvilágosodás nagy kiegyenlítő erejétől. Ferrero lelki világegységre tör anélkül, hogy a nemzeteket, a népegyéniségeket és faji kulturákat egy

nagy szürke masszába akarná nivellálni. Ez a törekvés annál is inkább megvalósítható és indokolt, mivel fizikailag ez az egyesülés amugy is létrejött már — egy világtest vagyunk, egy technikai civilizáció szolgálja ki Izland szigetét, Japánt és Patagóniát.

Ferrero hite rendithetetlen az emberiség sorsának fölfelé ivelő emelkedésében. Ormuzd és Ahrimán örök küzdelmében látja a világtörténelem lényegét, de szive fenntartás nélkül Ormuzdé. Hippolit Taine is neki adta a lelkét, én pedig Tainenek adtam.

Talloiresi séták.

A reggel még ködös párákba burkolódzott, nem volt kedve, hogy megmutassa ragyogó fehér vállát, a dús kebleket, amelyeken mohó, szomjas izzásba szokott felolvadni a kelő nap. Az országút üres volt, a nehéz port nem kergette föl iromba, durva felhőkben gépkocsi, lópata, vagy emberi láb. Ilyenkor olyan áhitatos a csönd, mely onnan jobbról, a rétről küldi kéklő messzeségek felé titkos vonaglásait, hogy belefájdul a lélek és szeretne sokat, nagyon sokat mondani, de ajkára tapad a szó s nem merik letépni onnan az ihlet fehér márványujjai. Az illat, a csönd, a hajnali mámor lépcsőjén olyan magasságokba lép fel az eszmélet, hogy csaknem megsemmisíti az isteni feszültség. Ilyenkor mondhatta Madách: „Nem is tudom már lelkem hol végződik, avagy hol van a hajnal kezdete."

Talloires még pihen, senkit nem látok erdőn, mezőn, csak Black, a derék farkaskutya poroszkál mellettem az úton s aggódó figyelemmel lesi minden mozdulatomat, vajjon neki is jut-e végre egy tekintet, egy simogatás? Black nagyon okos és tisztességes négylábú s mi hallatlanul összebarátkoztunk e rövid idő alatt. Mondhatnám ő a legintimebb bizalmasom egész Talloiresben a bennszülöttek között, mindenüvé elkisér, akár a tópartján sétálok, akár az erdőket, hegyeket járom. Black mindig hiven kitart mellettem, de megköveteli, hogy foglalkozzam vele. Akkor aztán nincs boldogabb lény nála,

ha arra méltatom, hogy követ dobok számára. Ez nem olyan egyszerű dolog. A kavicsot először is jó messzire kell hajítani, hogy Black alaposan neki iramodhassék, aztán szépen visszahozza s leteszi elém a győzelmi zsákmányt, melyet azonban ne adj Isten, hogy még egyszer a kezembe tudjak fogni. Ezt Black jóindulatulag, de határozottan megakadályozza s mintegy arra kényszerít, hogy új kaviccsal kezdjem elölről a játékot. Most ő parancsol nekem, rám diktálja az akaratát. Senki ne mondja többé, hogy az állatok nem érző és gondolkodó lények.

Hogy mennyire azok, arról nemcsak Black, hanem Madame M., a háziasszonyunk is alaposan meggyőzött a tegnapi ebéd alatt. Libapecsenyét ettünk, amely mintha kissé kemény és rágós lett volna, de azért jó étvággyal elfogyasztottuk.

— Hogy izlik a liba? — kérdezte Madame M., amikor látta, hogy mennyire birkózom egy nagy combbal.

— Kitünő — feleltem lihegve s az izzadtságcsöppeket törültem le a homlokomról.

A Madame nagyot és mélyet sóhajtott.

— Ez egy huszonkét éves liba — mondotta — amely nagyon különös tulajdonságokkal rendelkezett s szegény boldogult anyám igen nagy becsben tartotta. Ez olyan liba volt, hogy kétszer költött egy évben és mikor a vadludak őszszel vonultak el az udvarunk felett, megszólalt valami egész különös, idegenszerű, vontatott hangon a mi libánk s a vadludak mindig leszállottak hozzá egy kis pourparléra. Néhány percig össze-vissza gágogtak, tudja Isten mit mondhattak egymásnak, csak látszott, hogy nagyon örülnek a viszontlátásnak. A levegő messzi vándorai azután újra felkerekedtek, hogy egy év multán

a hivó szóra újra visszatérjenek. Igy ment ez hosszú időn át.

— Különös játékai a természetnek! De más oka is volt — folytatta az elbeszélést a Madame — hogy az anyám ilyen nagy becsben tartotta a libát. Szegény ha tudná, hogy ép most fogyasztották el, megfordulna a sírjában. Ha éjjelenként köhögni kezdett, megszólalt a liba is és ahányat köhintett az anyám, annyit válaszolt neki vissza a liba. Nagyon szerették, nagyon megértették egymást. Dehát nem birtam tovább tartani a szegényt, enni se tudott már, nagyon megöregedett.

A Madame itt egy könnyet törölt ki a szeméből.

Nekem meg a gyomrom azóta is mindig meg van illetődve és idegesen összerándul, valahányszor eszembe jut ez a bolond história. Mit lehet tudni, hátha nem is volt liba az a liba?

— Látod Black — szólottam elmélázva a „barátomhoz" — milyen szárnyas kollegáid voltak neked?

Kezdett erősebben tüzni a nap s letértem az országútról a tó partjára, árnyas lombú platánok alá. A nagy víz, mint áttetsző hatalmas opálkő, mozdulatlanul feküdt előttem, egyetlen habocska, egyetlen hullámfodor sem képződött, csak erős és mélytüzű kék sugarak törtek fel a mélységből. Leheveredtem a fűbe, tiszta, makulátlan csönd volt égen és földön, nem hallottam semmi neszt, de ha behunytam a szemem, mintha vékony ezüst csengők csilingelése hatolt volna hozzám. Virágbimbók feslése vagy a víz és a nap játéka adhat ilyen hangot. Vagy éppen a falevelek rejtélyes mozgásának muzsikáját kottázta fel a lelkem?

Alig egy kőhajtásnyira fekszik tőlem Bes-

nardnak, Franciaország talán legnagyobb élő festőjének a műterme és tuszkulánuma. Csak itt tud dolgozni, imádja Talloirest, s ha Rómából elszabadulhat, ahol a francia művészeti intézetet vezeti, siet a Lac d'Annecy mellé, mert csak ez a tó képes megtölteni képzeletét új művészi ingerekkel és benyomásokkal, csak itt talál olyan képeket és hangulatokat, amelyek izzásba hozzák alkotó erejét. Sajátságos, ugyanazt érzi ő is, amit Taine érzett s ugyanaz a mondhatatlan varázs tartja lekötve itt, mint azt a másik nagy teremtőt, aki szomszédja volt a Villa Cyklamenben. André Theurietre gondolok, aki életének, férfikorának legszebb esztendeit álmodta át itt s költészetét, regényeit megtöltötte Talloires ózondús levegőjével. Nincs olyan jelentéktelen falu, völgy, hegy, patak a Lac d'Annecy környékén, mely szerephez ne jutna írásaiban s aki a Mademoiselle Roche-t olvasta, az lehetetlen, hogy ne vágyódjék erre az istenáldotta tájra.

Talloires üdítő harmóniájának volt a megszállottja Theuriet, ezért lett urrá prózán, versen egyaránt s azért akad nálánál kevés igazibb megszólaltatója az erdők balzsamos költészetének. Tájfestő ereje magasan szárnyal, nem egyszer azonban saját mámorától megittasul, kissé terjengőssé válik s ez némikép hátráltatja regényei cselekményének expeditiv kibonyolításában. Alapjában véve mégis nagyszerű író, akit ma is épúgy olvasnak Franciaországban, mint évtizedekkel ezelőtt.

Egész lélekkel szólott az annecy-i tóhoz Lamartine is, aki a „Le Lac"-ban a természet, szerelem és halál hármas alapeszméjét olvasztotta egybe forró lírai hevülettel. Ez a költemény motivumainak feldolgozásában bámulatos ha-

sonlóságot mutat Petőfinek felülmulhatatlan „Szeptember végén" című versével s titkos földalatti csatornán át köti össze a magyar és francia szellemet.

Még egy nagy szerelmese van az annecy-i tájnak, Henri Bordeaux, az Akadémia negyven halhatatlanjának egyike, ki odaát lakik Menthonban. Tegnap átsétált Talloiresbe, mint hallom Bésnardot kereste, de nem találta honn. Éppen aznap olvastam egy gyönyörű tanulmányát Jean Moreas-ról a L'Echo de Paris-ban. Szerettem volna gratulálni neki. Jellemző, hogy az irodalmi L'Echo de Paris vezércikknek közölte a tanulmányt, ez nálunk Magyarországon a mi sajtóviszonyaink között alig történhetnék meg. Az utóbbi időben nagyon megkedveltem ezt az ujságot, jóllehet a politikája ellenszenves, a hangja gyűlölködő. Van azonban egy hallatlanul nagy erénye, a legjobb francia nyelven írják s érdeklődése, ember- és világszemlélete határozottan artisztikus. Legutóbb is egy egész sorozatot közölt művészi tollal megírt cikkekből francia vidékekről és városokról, amelyeket újból felfedezett, meglátott és új fénybe öltöztetett az élet küzdelmében elfáradt francia intellektus számára. Ez a valóságosan aktiv hazaszeretet, mert a hazai föld megszerettetésének útján jár. Vajjon csakugyan olyan nehéz volna nálunk követni ezt a példát és rendszeresen ablakot tárni az elszakított magyar részek történeti és természeti perspektiváinak?

Valaki hátulról meglökött, Black volt. Alaposan megfeledkeztem az időről, ő figyelmeztetett, hogy jó lesz már reggelizni menni, mert ma nem ettünk még. Felugrottam, siettem haza. Utközben megakadt a szemem egy kis bolton, amelynek ablakából könyvek kondikáltak ki.

Nem állhattam meg, hogy be ne kukkantsak. André Theuriet összes műveivel találkoztam. No lám, hogy megbecsülik itt az írókat, ahol ezenkivül még sok más egyebet, többek közt kitünő vászoncipőket és hegymászó botokat is lehet kapni. Néhány regényt kiválasztottam s érdeklődtem más könyvek iránt is. Hosszas keresés után boldogan hozott elém a jó asszony egy finom fehér könyvet: Alfréd de Vigny „Poésies" című kötetét. Boldogan szabadítottam meg tőle s ma könyvtáram egyik ékessége.

A kapuban türelmetlenül várt már a kis Georgette, a háziasszonyunk hároméves unokája. Vele is nagy barátságot tartottam, szeretem az értelmes gyereket s a kis Georgettenek voltak néha valóban csodálatos felvillanásai. Mikor például az anyja megkérdezte:

— Mi vagy Georgette? — a bájos kis apróság büszkén kiáltott s harsányan kiáltotta:

— Vive la France!

Nem adott közvetlen választ, többet adott annál. És semmi póz, semmi mesterséges tanultság a hangban, minden annyira a lélekből fakad, természetes és őszinte, hogy bámulnom kell azt a mélyen átérzett nacionalizmust, mely szinte családi érzéssé tudott válni. Pedig csak egyszerű emberek, a napi élet robotosai, akik távol állanak minden hangos tüntetéstől és politikától.

De tud a kis Georgette egyebet is. Megkérdem a hároméves babakisasszonyt:

— Hol az eszed Georgette?

A kicsi valami leirhatatlanul kacér és sikkes mozdulattal oda mutat, hol rendszerint nem fészkel az agy és nevetve, az arcán pajkos fintorral elszalad. Ez már nem nevelés, ezt már magától tanulta, ez a vérbeli, hamisítatlan francia nő.

A reggelit Georgette-el, vagy mint ő magát nevezi: Zezettel együtt fogyasztjuk el, természetesen Black is asszisztál, ő is megkapja az őt megillető falatokat.

A penziónk Talloires egyik szerényebb helye, de számunkra barátságos és meleg otthonná tette az, hogy derék, becsületes emberek közt vagyunk, akik elárasztanak figyelmességükkel s még a gondolatunkat is igyekeznek kitalálni. Vannak persze rangosabb hotelek is, mint például a régi benediktus atyák egykori apátsága, amelyből nagyszerű szállodát csináltak. Közvetlenül a tópartján fekszik s olyan elaggott, évszázados gesztenyék állanak előtte, hogy némelyiknek már vasabronccsal kellett összefogni a törzsét. De azért élnek és virágoznak, a terebélyes koronájuk alatt az ember megint csak André Theurietre gondol, mert ő sokat dalolt ezekről a fákról, meg az apátságról. Megírta életrajzukat, kileste, meghallgatta titkaikat s tőle tudjuk meg, hogy a fák a természet legnagyobb s legtisztább ideálistái. Ők voltak a tanítómesterei St. Germainnek is, aki mindennap lejárt a Talloires fölötti magas plateaun fekvő kis faluból, mely ma a nevét viseli, az apátság templomába misézni s egy ilyen utja alkalmával a szakadékba zuhant, ott lelte halálát. Kápolnát emeltek ezen a helyen, őt pedig a szentek sorába iktatták.

Naponként legalább egyszer meglátogattam a gesztenyefákat. Most, hogy visszagondolok rájuk, úgy érzem, nem is volt nehéz szentté lenni annak, aki élete legnagyobb részét társaságukban töltötte.

A kikötő mentén, túl az apátságon, jó kövér kaszálók vannak. Esti sétánkat mindig erre vet-

tük, hivogatott, csábított a szénaillat. Meg aztán nagyon tetszett az a tipikus, öreg francia paraszt, aki estszállltakor még mindig kaszált s csak akkor hagyta abba a munkát, mikor feljöttek a csillagok. Nem tudtam sehogy megérteni, miért hagyják itt teljesen beérni, elöregedni a füvet s valósággal lábon kaszálják a szénát. Nem is kell ennek a szárítás, mindjárt hordják be az apró csürökbe, pajtákba. Nálunk ugyan meg nem enné a jószág.

Fúrta az oldalamat, megkérdeztem egy este az öreg Françoist, hogy miért van, mi jóra megy ez? Az öreg elcsodálkozott, hogy én csodálkozom, de nem tudta okát adni. Azt mondta, hogy az öregapja is így csinálta. Dorozsmán is ezt felelték volna.

Már, hogy szóba állottunk, megérdeklődtem az öreget a családi állapotok felől. Van egy nagy fia, meg egy asszony leánya. És hogy hát mi kik vagyunk? Nem tudta megérteni. Hiába magyaráztam, hogy Magyarországból jöttünk és magyarok vagyunk, csökönyösen kitartott mellette, hogy de azért mi mégis csak franciák vagyunk, csak más patoist beszélünk, mint ők itt Talloiresben.

Próbáltam meggyőzni, példákat hoztam fel. Azt mondtam:

— L'eau: az magyarul víz; chéval: ez magyarul ló.

Az öreg szeme diadalmasan villant fel.

— Ugy-e mondtam, hogy a magyar is csak egy patois — jelentette ki most már meggyőződéssel. Vállára dobta a kaszáját, jóéjszakát kivánt és elballagott.

François bácsi említette az asszonyleányát. Mint érdekes jelenséget mutatták másnap nekem a szép szőke Germaine-t. Nagyon válogatós

volt a legényekben a leányzó s egyre-másra kosarazta ki a kérőket.

A háború alatt az amerikai sereg katonái táboroztak itt a Lac d'Annecy körül s Talloiresbe is került egy pionir-század. Szép szál ember volt a parancsnoka, főhadnagy, civilben bostoni mérnök, akinek nagyon megtetszett a gyönyörű Germaine. Miután látta, hogy a rátarti parasztlány minden közeledését visszautasítja, egy napon, hirtelen elhatározással elébe állott, megfogta mind a két kezét s így szólt:

— Germaine, én magát őszintén, becsületesen szeretem, legyen a feleségem.

A leány a szemébe kacagott.

— Nem megyek én Amerikába — mondta s elhuzta mind a két kezét a férfitól. — Meg aztán . . .

Az amerikai mohón kapott a szó után.

— Nos, mi az az aztán?

— Maga úr, én meg paraszt vagyok.

— Nálunk nem ismerik ezeket a fogalmakat. Én amerikai polgár vagyok, maga pedig francia polgárnő, semmi akadálya sem lehet, hogy a feleségem legyen, ha mindketten úgy akarjuk.

A leány tovább szabódott.

— De Amerika nagyon messze van.

— Megigérem magának, hogy minden évben három hónapra hazajöhet a szüleihez. Az utiköltség nem fog különösebb gondokat okozni nekem.

Germaine pár pillanatig hallgatott, aztán ennyit mondott:

— Majd gondolkozom felőle.

Akkor annyiba maradt a dolog, a főhadnagynak vissza kellett mennie a harctérre, de mikor a háború véget ért, újból jelentkezett.

Germaine megdöbbent, mikor megpillantotta. Azt hitte, már régen vége az idillnek.

— Magáért jöttem — mondotta a férfi.

— Értem? — dadogta a leány s érezte, mint szorul össze a torka. Nem szerette ezt a hosszú, hideg amerikait, de nem merte a szemébe mondani.

— Ha nem szeret, mondja meg s én ajánlom magamat.

Germaine anyja jött be a szobába s ez jó alkalom volt a leánynak, hogy felelet nélkül elillanjon. Az amerikai nem sokat teketóriázott s az öreg asszonytól megkérte a leánya kezét. Elmondta mennyi vagyona van, milyen gyára és házai s ez mérhetetlenül imponált az öreg nőnek. Gyáros, mérnök és háziúr veje lesz egyszerre. Boldogan mondta ki az igent, a leányát meg se kérdezte. Igy lett Germaine az amerikánusé.

Az esküvőt még azon a héten megtartották, a talloiresi parasztlányból bostoni gyárosné lett.

— S ezért sír most mindig a szép Germaine? — kérdeztem informátoromat, aki nagyon intelligens ember volt.

— Tudja, ezek az amerikai házasságok mind rosszul végződnek. A háború alatt könnyen ment az ismerkedés, néha tán a szerelem is és nagyon sok amerikai katona vitt haza magával francia feleséget. Szerencsétlen házasság volt csaknem mind. Ha megfigyelné azoknak a hajóknak az utasait, amelyek nap-nap után érkeznek Cherbourgba, vagy Le Hâvreba, láthatná, hogy legalább 20—30 fiatal francia asszony jön vissza, aki soha többé nem fog visszatérni Amerikába. Csupa szerencsétlen háborus házasság. Hiába, két ellentétes temperamentum, két világnézet áll itt szemben egymással, ezeket

semmiféle házassági formulával nem lehet kibékíteni. A francia nő, meg az amerikai férfi semmiképp sem egymáshoz valók, az egyik csupa beidegzett ősi kultura és dekadens finomság, a másik nyers, robusztus erő, a fizikumnak minden életformát áttörő önzése. Ez az egész házasodási láz roppant szerencsétlen divat, könnyelmű konjunktura volt, amelynek most teremnek a keserű gyümölcsei. A Germaine könnyei sokat beszélhetnének erről.

— Szóval hát ő is?

— Ez a második háromhónapi szabadsága bizonytalan időre meghosszabbítva. Nem fog visszatérni többé.

Érdemesnek tartottam tovább fűzni a beszélgetést.

— S mi a helyzet Franciaországban, az új idők itt benn is megrendítették a házasság erkölcsi alapját? — kérdeztem.

— Ez világjelenség, nem francia specialitás. A házasság válságáról különben már Dumas fils óta írnak s a „Question du Divorce" a maga idejében valóban a legnagyobb feltünést keltő könyv volt. Meg is indult a nyomában egy olyan lázas reformkeresés az erkölcsi élet terén és a házasságban, hogy a kérdésnek egészen új irodalma támadt. Az a baj, hogy mindenki apostol és radikális ujító akar lenni s nem látják be, hogy ezeket a nagy kérdéseket formulákkal elintézni nem lehet.

— Nekem is ez a nézetem — mondottam.

— Tévedés, sőt végzetes hiba volna azonban azt hinni, hogy az emberiség morális válsága csak az irodalomban van s nem élő valóság. Sajnos, a háború nem stabilizálta az erkölcsi világrendet.

— Büszkén hirdethetem azonban, mint

francia polgár — s itt egész átszellemült talloiresi barátom — hogy a francia család ősi alapjai még érintetlenek s a nagy polgári rétegek erkölcsi strukturáját, különösen a vidéken nem birta kikezdeni a romboló szellem. Victor Marguerite hallatlan támadást intéz ugyan a „Le Compagnonban" a francia családi élet ellen, szerencsére az ilyen merényleteknek se társadalmi, se etikai hátvédjük nincsen nálunk.

— Ugyanezek a jelenségek és irodalmi aberrációk megvannak másutt is, különösen Angliában. Neves és nem közönséges tehetséggel megáldott írók, mint Samuel Butler (akiről mint kuriózumot meg kell említenem, hogy szerinte Homéros Odysseiáját *nő* írta) és May Sinclair épúgy destruálnak és ostromolják a törvényes szerelmet és házasságot, mint Marguerite.

— Nem is voltak ezek az urak soha Talloiresban s nem néztek a d'Annecy-tó kéklő szemébe, mert attól meggyógyult volna a lelkük. Kanosszát kellene járniok Taine sírjához.

Most hirtelen oly közel éreztem magamhoz ezt a lelkes fiatalembert, aki egyébként a grenoblei egyetemen magántanár, hogy vallomást tettem.

— Lássa — én azért jártam meg több ezer kilométernyi utat, hogy Taine örök nyugvóhelyét láthassam. Pedig nekem nem volt vezekelni valóm.

Megragadta a kezemet, majdnem könnyezett.

— Sohasem fogom elfelejteni, hogy ezt egy magyar ember cselekedte.

— Csak én tartozom hálával, mert olyan impressziókat szereztem itt, olyan lelki meg-

ujhodásban van részem, amely felér egy újjászületéssel.

— Mily jól esik hallanom ezt a szót: renaissance! Igen, én bizom az élet nagy értékeinek ujjászületésében. Már is itt vannak a fényjelek s az egészséges irodalmi irányok mégis csak fölülkerekednek. Fölös számmal vannak ugyan írók Franciaországban, akiket a szerelmi életnek természetellenes jelenségei érdekelnek s azokat, mint Proust és Gilde, valóban művészi erővel rajzolják, de a józan kritika végre felemelte tiltakozó szavát s ma már nyilvános vitaestélyeket rendeznek erről a kérdésről. S ott nem a rombolók vannak többségben. Az uralkodásra elhivatott új idealizmus bíborköpenye már ott lebeg az idők vállán s a művészet most keresi a nagy gesztust, amellyel hódolhasson neki.

— Én azt hiszem — fejeztem be a beszélgetést — már meg is találta, csak ki kell mondania: az idealizmus elhalkult romantika.

Fenséges napnyugta szárnyai emeltek fel a La Tournette ormára. Innen nincs messze már a svájci határ, szinte idekomorlik hozzám a genfi óriás hatalmas alakja és behunyt szemmel hallom a „Confessions" lélekbemarkoló sikoltásait. Nemsokára Genfbe megyek, a hitvallások városába, amely tele van Calvin és Rousseau szellemével. Rousseau felfedezte a természetet, megajándékozta a világot a természetérzéssel s ezáltal egyik legnagyobb jótevője lett az emberiségnek. A francia művészet és társadalom Rousseau műveinek hatása alatt kezdetben az idilli pásztorélet stilizált formáiban kereste a maga hol vagyunk már Watteautól s a Mária Antoi-

nette Trianonjától? Rousseau tanai már az egeket csapkodják, Magyarország pedig elérkezett egy másik Trianonhoz, amelyért azonban nem Rousseau felelős, inkább az ő eszméi tehetik jóvá. A Wilson emléktábla mellé a Nemzetek Szövetségének palotájára a Rousseau-ét is oda kellene tenni.

Még egyszer végignézek innen a hegycsúcsról az egész isteni tájon s elviszek magammal mindent, ami csak belefér a lelkembe. Ha itthagyhatnám a magyar bánatot, mennyivel több hely jutna benne Franciaországnak.

OSZK

Grande Chartreuse-Grenoble.

> Van egy Istentől küldött ember, kinek neve János.
>
> Nem ő vala a világosság, hanem jött, hogy bizonyságot tegyen a világosságról. János bizonyságot tett őróla és kiáltott, mondván: Ez vala, akiről mondám: *Aki utánam jő, előttem lett, mert előbb volt nálamnál.*
>
> (János evang. 8. 15 v.)

Itt állok Grande Chartreuse-ban, a karthauzi kolostor kapuja előtt és a Szentírásnak ezek a rejtélyes és mégis égi világossággal tündöklő sorai jutnak az eszembe. Nincs ennél a néhány puritán szónál megrázóbb és az egész emberi sorsproblémát s az isteni kinyilatkoztatást tisztábban magábazáró élmény a világon. Mily boldog vagyok, hogy az Evangelium engem is közel enged a lelkéhez, hogy nekem is részt juttat abból a világok fölötti megérzésből, mely a Megváltó mindenségbeli jelenlétét messzi földbeli megjelenését megelőző időbe helyezi! Ez az új Testamentum, ez annak a szellemileg szublimált kereszténységnek a lényege, amely térben és időben szabadon lebegve a halhatatlanság felé teljesíti ki formák fölötti életét.

Én azt hiszem, ennek a gondolatnak igyekeztek emberi tartalmat adni azok a szerzetesek, akik beléptek Szent Brunó rendjébe s évszázadokon keresztül idegyültek a nagy klastromba, mely a Grand Som sziklapadjain, hatalmas őserdők közepette ma már üresen, elhagyottan

áll s a közömbös turistakiváncsiság zsákmánya. Pedig azok a komor és hallgatag barátok, akiket elüzött innen a francia radikalizmus, talán legközelebb férkőztek Istenhez minden halandók között. Ma sem tudom megérteni ugyan, hogy mi az államraison abban, hogy az embereket, akik a maguk módján akarnak Istennek élni, megakadályozzanak ebben, de hát Combes azt hitte, méltóbban nem köszöntheti a huszadik századot, mint azzal, hogy egy engedelmes parlamenti többséggel elfogadtatja a kongregációs törvényt.

Azóta az egyház nem jogi személy többé Franciaországban s a vallást „magánüggyé" léptették elő. Napoleonnak 1801-ben VII. Pius pápával kötött konkordátumát minden előzetes tárgyalás nélkül felbontották s csak a világháború után történtek kisérletek a diplomáciai összeköttetés felélesztésére. A béke azonban nem bizonyult tartósnak, mert Jonnart szenátort Herriot a cartel de gauche nyomására visszahívta a Vatikánból s azóta csak Elszász-Lotharingia katolikusait képviseli ott egy ügyvivő. A Vatikán képviselője azonban egyelőre még nem hagyta el Párist s ez mindenesetre haladás a multhoz képest.

Eötvös József báró Karthauzija is ezen a kapun kopogtatott, amely előtt most én állok. Aki belép ebbe a házba, az egyszerre megérzi és megérti, hogy itt nagyon komoly dologról volt szó, hogy itt nem tréfáltak se a testtel, se a lélekkel. A lemondás, az önmegtartóztatás hősiességének cellái sorakoznak itt egymás mellett s akik elhatározták magukat, hogy e falak között fogják kiélni belső sóvárgásukat Isten után, azoknak meg kellett tagadniok nemcsak a multat és a humanista gondolkodást, hanem egészen új fogalmakat s a dolgok és

jelenségek érzékelésének új rendjét kellett elsajátítaniok. Az ő birodalmukból, amely valóban nem e földről való, számüzve volt a Szépség, ez a pogány görög kreáció, de a művészi képzelet csapongásait bőségesen kárpótolta a lélek fönséges komorsága és minden hitbéli magasságokba való fölemelkedni tudása. Az erkölcs és a tiszta élet sugárzó, radióaktiv központja volt Franciaországban a Grande Chartreuse, kár volt megsemmisíteni. Nem is értem a franciákat, akik pedig minden intellektuális finomságnak nagy megbecsülői, hogy az Etikának ezt a művészházát miért ürítették ki? Miért számüzték azokat, akik bár más szépségek és más harmóniák kertjét művelték, de mégis az emberiség legnagyobb lelki teljesítményeivel szolgálták a vallást.

Hiszen voltak a szerzetesrendeknek hibái, sőt bűneik is, de érdemeik annál nagyobbak. Hol volna nélkülök éppen az a francia kultura és tudomány, amelynek nevében kiparancsolták őket az országból s vagyonukat elkobozták? Anatole France igazán nem vádolható azzal, hogy elfogult a hivatalos egyházzal szemben, nálánál mélyebb megértője és tisztább hangú énekese mégis alig van a középkor lelkének és műveltségének. Pedig ez szerzetesi lélek és klastromi kultura s ebből nőtt ki az egész modern francia szellemi fölépítmény.

A cicerone, aki végigvezetett bennünket a kolostor labirintusán, az unalomig bőbeszédű bácsi volt s azért a két frankért, amit majd az előadás végén szándékoztunk neki adni, ugyancsak megerőltette a hangszálait. Nem is volt türelmünk végighallgatni, önállósítottuk magunkat s egy kisebb csoporttal külön indultunk felfedező utra.

Minden a lehető legegyszerűbb itt, sehol semmi dísz, sehol egy kép, egy szobor: a lélek nagy látomásai töltöttek itt be mindent. Most sehol egy ember, csönd, üres némaság ül meg mindent s lépteink olyan idegenül konganak a hosszú folyosón végig, mintha egy bizonytalan, ismeretlen világba vezetnének. Különben ez a kontinens leghosszabb folyosója, 160 méter hosszú. Alacsony boltiveit majdnem eléri a kinyujtott kar s valami egészen különös világítása és perspektivája van, mert amint távolodik az emberalak a folyosón, egyre kisebb lesz s a végén már alig látszik.

A halál közvetlen közelében, sőt azzal valami rokonságban éltek ezek a barátok itt. A folyosóról a nyitott udvarra lépünk s ez az udvar — temető. — Sűrű sorokban fa- és kőkeresztek állanak egymás mellett, évszázadokon át ide temetkeztek a karthauziak s nem tudtak egy lépést tenni, vagy az ablakon kitekinteni anélkül, hogy ez a látvány, mely a megértésnek és megkönnyebbülésnek egész csodálatos érzéseit támasztotta bennem, a mulandóságra ne emlékeztette volna őket. A mindenségben való nagy felolvadásnak a szimbóluma ez a temető. Nincsenek nevek, nincsenek egyéniségek, a kereszten semmi megjelölés, ez a legmélyebb s talán egyedül igaz demokrácia, mellyel valaha találkozásom volt.

A Szent Lajos kápolnában elmondunk egy imát, azután elvonul előttünk a refektórium érdekes silhouette-je, a generális lakosztálya, majd a rendkáptalan nagy terme, mindenütt egyszerű fabutorok, üres fehér falak, pókhálós magány, sivár elhagyatottság. A cellákban még ott állnak a gyalulatlan deszkaágyak, rajtuk a durva szalmazsák; (a test gyötrelmeiből születnek

meg a lélek ragyogó, glóriás, isteni álmai). Az egyik barát a nyitott breviáriumát ottfelejtette az ágyon, azóta se nyult hozzá senki, csak a csönd imádkozik belőle.

Minden cella mellett négy fal közé ékelt kis kert van. Három lépés a hossza, ugyanannyi a szélessége. Repkény fut fel a falon, elvadult bokrok tengődnek benne, valamikor virág is nyilhatott itt. Azt a két szabad óráját, amivel a huszonnégyből rendelkezett, itt töltötte el a szerzetes, szive csak ekkor nyilt meg a napfénynek, csak ilyenkor engedte meg a szigorú házirend, hogy beszivhassa a virágok illatát. A virágokkal némán társalogtak, mert fogadalmuk arra is szólt, hogy nem nyilik beszédre ajkuk. S mivel senkinek nem szólhattak, nekik megadatott kiélni a hallgatás transcendentális erejét. Hetenként csak egyszer tehettek sétát a kolostor falain kivül, barna csuhájukat ámuló kiváncsisággal bámulhatta ilyenkor az erdő.

Vagy két órája barangolhattunk már az épület szövevényében, amikor hangos kiáltozásokra lettünk figyelmessé. Akkor eszméltünk csak rá, hogy nagyon messzire elkalandoztunk s bizonyára bennünket keresnek. Igyekeztünk a hang irányában tájékozódni s mi is össze-vissza kiáltoztunk, de bizony jó időbe tellett, amíg a vezető ránk talált. Alaposan leszidott bennünket.

— Másnap estig se találtak volna ki innen, ha véletlenül megfeledkezem most magukról. Akkor aztán kiabálhattak volna.

Utólag magunk is megszeppentünk, mert igazán nem lett volna kellemes itt az éjszakai „nyugodalom". Hálából megdupláztam a borravalót.

Távozáskor beírtam a nevemet egy különös

emlékkönyvbe, mely ott áll balra a kapu melleti folyosón. Simára csiszolt fekete asztallap az egész, rajta ezernyi névvel. Nem vagyok barátja ugyan az effélének és sehol nem hagytam még ott ebben a formában a nevemet, csak a római Pantheonban, Rafael sírja mellett, I. Viktor Emánuel emlékezetének könyvében. De a karthauziak kolostora az mégis valami más. A Grande Chartreuse nemcsak felment a sablon alól, de elfogadhatóvá is teszi.

Sűrű, nehéz ködök ültek a hegyek tetején, mikor tovább indultunk St. Pierre de Chartreuse felé. Hideg eső esett, mely lassan hóvá alakult át. Ugyancsak dideregtünk vékony nyári kabátjainkban július elején. A Hotel de Grand Som hatalmas üvegterraszán kellemes, bágyasztó meleg fogadott, egész komolyan fütöttek.

Mily frappáns ellentét a rideg kolostor után ez a nemzetközi, parfőmös, raffinált hall-élet, amely itt az ember elé tárul. A rossz idő mind egy gomolyagba sodorja a társaságot, amelyben van angol, amerikai, spanyol, német, magyar, sőt francia is. S vajjon mivel szórakozhatnék ilyenkor az unatkozó gentleman? A szemével sorra levetkőzteti az előtte libegő és magukkellető delnőket, a miladyk pedig mit is tehetnének egyebet, megadással engedik át magukat az elkerülhetetlen sorsnak. Aztán jön a tánc, a tango, a charleston. Oh, még délelőtt is. Az idő drága, az élet rövid, minden csöppjét ki kell használni. Eljövendő zordon nagy Tacitus, aki majd mikroszkópikus vizsgálat alá fogod venni korunkat, kénytelen leszel megállapítani, hogy ennek az emberöltőnek egyetlen intézménye volt, amely mélyen és tisztán tükrözte a korszellemet és ez a *hall*.

Kegyetlen lelki csömört éreztem, amikor

ebédhez ültünk s ez sajnálatosan befolyásolta étvágyamat is. A híres francia konyha, mely szerintem csak Brillat Savarinban él, amugy is cserben hagyott s nehéz küzdelmeim voltak a gyomrom kiszolgálásában. Nem állom se a birkát, se a hagymát, ez a két istentelen rekvizitum pedig makacsul végigkisért egész franciaországi utamon, ha később leültünk étkezni valahol, minden további nélkül ezzel kezdtem a rendelést:

— Pas de mouton — pas d'oignon.

Itt még elég türhető ebédet kaptam, csak a fizetésnél ért kellemetlen meglepetés. Horribilis számlát prezentáltak, amit nem tudtam megérteni, mert egészen szerényen ebédeltünk. Csak később vettem észre, hogy a főúr a végösszeget, persze egészen véletlenül, mégegyszer hozzá adta a számlához. Természetesen tiltakoztam, még pedig elég hangosan, vissza is adták a pénzt.

Kisütött a nap, mire kezdtünk leereszkedni Grenoble felé az Isére völgyébe. Tündéri ragyogásban uszott előttünk minden. A Dauphiné ezer szépsége nevetett ránk, s az ezüstösen csillogó folyam két partjára úgy odatapadt a város, mint szerelmese keblére a saját szépségétől megbűvölt ifjú Narcissus. S milyen hegykoszorú tartja az ölében ezt a napsütötte várost, a tornyokat és palotákat, az emberek és a természet közös játékait. Talán ha erre is járt volna Byron Manfrédje, jobban megértette volna a Föld szellemét s kihullott volna lelkéből a világfájdalom. Lenyűgöző erővel hat ez a nagyszerű kép. Egyes magaslatok hóborította csúcsaikkal 3000 méteren túl is emelkednek, oldalaikon szigorú, sötétzöld fenyőerdők állanak őrt s vigyáznak Grenoble nyugalmára. Mert

ez a történeti nyugtalanságok városa. Az emberekben itt hevesebben lüktet az élet s láthatatlan szellemi csatornák fűzik össze őket a história vérkeringésével. Mindent első kézből kaptak, a nagy forradalmat is, amelynek fényes művészi emléke ott áll a Place Notre Dame-on. Napoleont is. Nemcsak az első, de a második kiadásban is, Elba után.

A száz nap itt kezdődött. Elba szigetéről visszatérve Napoleon a Dauphiné fővárosában vetette meg először a lábát. A polgárok és katonák felszólítás nélkül csatlakoztak hozzá, csakhamar megszületett az első bataillon, a várat kardcsapás nélkül foglalta el, aztán vonultak tovább északnak, ahol tárt karokkal várt reá Ney tábornagy.

Milyen sok volt ez a grenoblei bataillon. Abból lett egy új császárság, a jövendő minden reménye. Ennek a zászlóaljnak a frontja előtt nagyobb lelki mámort érezhetett Napoleon, mint mikor a 600 ezer főnyi szövetséges haderőt Moszkva ellen vezette. Ha ez a Moszkva nem lett volna és nem lett volna Talleyrand!

Egy korabeli diplomata, aki egyben a realisztikus regény megteremtője is volt, más képet hagyott ránk a császárról. Csakhogy Stendhal Grenoble szülötte volt, a szellemi gránátosok fajából.

— Vive l'empereur jusque à la mort! — kiáltották még Waterloo után is a katonák s ez volt a jelszava Henri Beylenek is.

Ugy mentek utána az emberek a halálba, mint a megigazulásba.

Mivel magyarázható, honnan származik az a leírhatatlan varázs, amely körüllebegte ennek az embernek az alakját életében, úgy mint halálában. Mi volt a célja tulajdonképen, mit akarha-

tott ez a forradalmár, aki gyűlölte a csőcseléket és irtózott a canailletől? Világbirodalmi, augusztusi koncepciót? Az emberiségért harcolt, vagy csak a Bonaparték dinasztiájáért? Én azt hiszem, Napoleon mégis egy nagy gondolat, az egész emberiséget átfogó eszmének, talán nem is egészen öntudatos küldöttje volt, de el kellett buknia, mert missziója messze megelőzte korát. Nietzschei értelemben volt korszerűtlen. A Népszövetség tapogatódzik most arra, amerre Napoleon mérföldes léptekkel megindult. Akkor álom volt a cél s vajjon ma sokkal több-e?

Talloiresi ismerősöm, az egyetemi magántanár vezet végig Grenoble-on. Mindenekelőtt Bayard lovagnál tisztelgünk. Ott áll a Palais de Justice előtt s tekintetével, mint ahogy hozzá illik, az igazság és az igazmondás háza felé fordul. Az igazságügyi palota, a Dauphiné egykori parlamentje, épúgy mint a roueni, a gót művészet virágzásának utolsó szakaszából való. Finomságban, stílusának egységes kiforrottságában azonban messze marad a roueni testvérpalotától.

A l'église St. Laurent felé haladunk, elmegyünk Sappey-nek erőteljes fontaine du Lion-ja előtt s egy pillantást vetek a citadellára, hátha fenn lobog ismét rajta Napoleon zászlója? A St. Laurent templomban tizenöt olyan fehér márványoszlop áll őrt a Merovingek koporsói felett, amelyeken még a VI. századból való ornamensek vannak.

Több templomot most egyelőre nem tudunk megnézni, idő sincs rá, a tanár úr elvisz hát az egyetemre. Ezt hagyta piéce de resistance-nak. Holnap kezdődik a hathetes francia nyelvtanfolyam, csalogat, maradjak ott. Minden évben sok magyar vesz részt a kurzuson, az idén

is beiratkozott vagy tiz. Nekem se ártana — úgymond — egy kis francia grammatika. Fogyatékos nyelvtudásomat szánom-bánom ugyan, de a szives meghivást mégse tudom elfogadni. A vonatunk 7 órakor indul s nekünk éjfélre Annecyben kell lennünk. Borzasztóan sajnálja, aztán már búcsuzunk is, mert ő hallatlanul elfoglalt ember. Nemcsak az egyetemen ad elő, hanem a gimnáziumban is tanít s ami szabad ideje ezenfelül marad, azt privát órák adására fordítja. A mult évben annyi tanítványa volt, hogy hetenként többször még este 11 órakor is órát adott. A felesége, aki zongoratanárnő, reggeltől estig szintén szaladgál a kereset után.

Nekünk fogalmunk sincs arról a hajszáról, ami itt folyik most a pénz után. A drágaság óriási, a frank értéke csökken, egy, sőt két fizetésből is alig lehet megélni. S ha így van a vidéken, sokkal fokozottabb mértékben áll ez Párisra. Nincs olyan állami tisztviselő, akinek mellékfoglalkozása ne volna s a roppant szerény fizetésű katonatisztek például úgy segítenek magukon, hogy este statisztálnak 10 frankért a nagy operában, vagy a Comédie Française-ban. És ezt mindenki természetesnek találja, ezen nem ütközik meg senki, még a hadügyminiszter sem. Napoleon ugyan őrmesterekből csinált tábornokokat, de akkor úgy hiszem mégse engedték volna statisztálni a tiszteket Talma szinpadán.

A vénkisasszony imakönyve.

Annecyben a Hotel Verdun ablakából fenséges kilátás nyilik a tóra, a messzi hegyekre, köztük a Parmelanra, amelynek oldalán hatalmas fehér folt látszik. Ha jobban szemügyre veszi az ember, a kősziklából egy óriási bika körvonalai bontakoznak ki, amint fejét szügyibe vágva rohan előre. Akik felhívják a figyelmemet rá, hozzáteszik:

— A francia vitézség is így száguldott előre a világháborúban.

Elhiszem. A franciák csakugyan vitéz katonák voltak. De azok voltak a magyarok is, pedig csak úgy félvállról vették a világháborút. Hát még ha komolyan vették volna.

A tó, a kikötő teli van csónakokkal, mindenki a vízre siet, megnyilt a halászati szezon s Franciaország egyetlen diadalordítástól hangos:

— La pêche est ouverte!

Ez visszhangzik a Vogézektől az Atlanti oceánig s Calaistól Marseillesig. Itt mindenki horgászik, itt mindenki fanatikusa a horgászatnak s képesek az egyébként beszédes franciák reggeltől estig hangnélkül lesni a horgot, mert a beszéd elriasztja a halacskát. Talán ez a legnagyobb nemzeti szenvedély, amely mindenért kárpótol. Briand miniszterelnök, mikor leszavazták a kamarában, legyintett a kezével és azt mondta:

— Legalább elmehetek nyugodtan horgászni . . .

Ilyen kis városban, mint Annecy, minden egy helyre koncentrálódik s akár ki se lépnék a Verdunból, mégis látnék mindent, ami fontos és nevezetes itt: a prefekturát, a Le Pont des Amours-t, a vízzel övezett középkori börtönt, melyet a tó egy mellékcsatornájába építettek s a leszerelt templomot, amely külsőleg viseli az Istenházának minden jelét, de egyébként irodák, üzletek és raktárak vannak benne. A kereszt védelme alatt. Izléstelennek, sőt provokálónak találom ezt és csodálom, hogy az ilyen kilengést megtüri a francia szellem.

A kaszinó is itt áll, éppen szemben az ablakommal s előtte Eugen Sue szobra a bolygó zsidó szimbolikus alakjával. Érdekes karriért futott be ez a Sue. Mint orvos szolgált a tengerészetnél, majd író lett s egyszerre olyan sikereket ért el, amelyeknek méretei messze meghaladták az akkori irodalmi arányokat. „A bolygó zsidót" és „Páris rejtelmeit" sok százezren olvasták nemcsak Franciaországban, de a külföldön is s a nagy sikeren felbuzdulva a csodálatos meseszövő egész rendkivüli termékenységgel öntötte a tiz-tizenkét kötetes regényeket. Nem volt elsőrendű irodalom, amit adott, de páratlan elbeszélő erő és kitaláló képesség lakott benne. Olvasóit valósággal fascinálta előadásával, annyi izgalmat és feszültséget sűrített a cselekménybe.

Amikor az irodalomban arrivé lett, politizálni kezdett s ez semmiképen nem vált előnyére. Elvonta munkáitól, majd egyik kellemetlenség a másik után zúdult a nyakába. III. Napoleon államcsinye után, mint erős köztársasági, menekülni volt kénytelen és Annecyben telepedett meg, amely akkor még a független Savoyához, illetve Olaszországhoz tartozott. Egy évvel

azelőtt halt meg, hogy Savoyát Nizzával együtt a villa-francai megegyezéssel Franciaországhoz csatolták. Az okkupációt már nem érte meg.

Sem itt Annecyben, sem Haute Savoie egyéb részeiben nyoma sincs már a régi olasz uralomnak. 1860 óta, tehát nem is hetven év alatt felszippantották az olaszokat, mintha soha ezen a tájon nem jártak volna. Már csak mint kuriózumot mutogatják Chambéryben a savoyai hercegek egykori nagyszerű palotáját, mint a soffőr mondja: „Palais du Duc de Savoie", amelyet azt hiszem, nagy örömmel adoptált a francia építőművészet is, nemcsak a politika. Délen tehát a pacifikálás teljesen sikerült. Vajjon ez az eredmény meglesz Elszász-Lotharingiában is? A jelek nem azt mutatják. Még jóformán meg se száradt a tinta a bekebelezési okmányokon, már is felütötte fejét az autonómista mozgalom. S ez nemcsak politikai gyűléseken és konvenktikulumokon éli ki magát, hanem a sajtóban éppen úgy, mint az irodalomban. Van külön elszászi szellem, van tehát külön elszászi művészet is. Ez se nem francia, se nem német, hanem kifejezetten és vérében elszászi. S ez az erősen tartományi karakter, a jellemnek ez a geniusz locija még sok gondot fog okozni a francia politikának.

A mi Erdélyünkre gondolok, azután Rákóczi Felső-Magyarországára, meg a Bácskára, amelyek nem üres földrajzi fogalmak csupán, hanem vérző és érző történeti lények. A szerencsétlenség, a véletlen balsors most talán átmenetileg kényszerítheti őket arra, hogy egyéniségüknek meg nem felelő életet éljenek, de ez nem tarthat sokáig, ez nem maradhat így örökké. Egyszer mégis meg fog rázkódni az a föld, kidörzsöli a gonosz álmot szeméből s újra kezdi

botorul megszakított ezeréves életének folytatását.

Tegnap Annecyből kirándultunk a Chateau de Montrottier-hez, amivel együtt jár, hogy az ember megtekinti a Gorges du Fiér nevű természeti csodát is. Nem olyan közönséges csoda ez. A Fier folyó, mely valahol a Mont Charvin hegytömbnél fakad s amelyet az Aravis hegy jeges vizei táplálnak, Lovagny falunál magas sziklafalakba ütközik. Évezredek hosszú és makacs küzdelmei után mély és fantasztikus görbe utakat vájt ki magának a fehéres mészkőtömegek között s létrehozott egy olyan csodálatos sziklafolyosót, amelyhez foghatót soha nem láttam. Majdnem háromszáz méter hosszú s szinte művészi raffináltsággal kivájt meder sötét és hűvös világába lép az ember, amint megindul az oldalfalakba erősített és vaskorláttal ellátott deszkajárdán. A nap ide soha nem hatol be, a víz alattunk 30—35 méter mélységben feketén rohan tova, csak néha csillan meg egy-egy fehér tajték rajta s a következő pillanatban azt is elnyeli a zuhogó ár komor világtalansága. Fölöttünk 150—200 méter magasságra is emelkednek a sziklafalak, repkény fut fel rajtuk, a sárkányok csodálatos világa ez. Hatalmas természeti erők jelenlétét érezzük, az elemek ősi harca folyik itt. Az emberi akarat csodái azért mintha nagyobbak és termékenyebbek volnának.

Egyenest a Gorges du Fiére-re tekint le büszke magasságából a Montrottier-kastély. Körülötte lankás dombokon egy olyan országrésznek a legtipikusabb tájéka fekszik, ahol a lakosság máig is megőrizte naiv hitét és képzeletét, ahol a régi mesék és legendák szinte élő valóságként élnek a lelkekben s a sziveken a

mult költői melankóliája uralkodik. Ezekben az alacsony parasztházakban, amelyek árnyékos völgyek tövén huzódnak meg, még nem tört utat magának a modern világfejlődés, itt évszázadok alusszák zavartalanul szines álmukat s vajjon ki merné felkölteni őket?

A Montrottier-kastélyban nagyon érdekes dolgokat találtam. Mindenekelőtt itt őrzik Napoleon egyetlen valódi halotti maszkját. Ha másért nem, ezért is érdemes idejönni. A császár arcvonásai a halálban nagyon, egész különösen meghuzódtak, szinte a végtelenbe nyulnak, mintha követni akarnák az elröppenő lelket.

A Salle orientale nagy erővel éreztette velem az emberi kulturák belső különbözőségét. Genovában láttam egy méreteiben sokkal nagyobb keleti múzeumot, de ebben az egy kis teremben százszor több van az oriensből, mint ott huszonötben. Én úgy látom, hogy a Kelet és Nyugat közti ellentét nemcsak a dolgoknak primitivebb, tehát lelkileg mélyebb átélésében nyilvánul meg, hanem főként abban a szent odaadásban, amely a keleti szellemet és művészetet általában jellemzi.

A Chateau Montrottierbe kellett jönnöm, hogy felfedezzem (természetesen csak a magam számára) Peter és Hans Vischer, a híres nürnbergi szobrászok négy bronz bas reliefjét, amelyek a XVI. század német plasztikájának igazi gyöngyei. Az olasz stílű frizek tulajdonképpen a Fugger-család augsburgi sírboltjára készültek, a két oromdísz (fronton) pedig a nürnbergi városháza nagytermét ékesítette. Mind a négy remekművet a napoleoni háboruk áradata sodorta át francia földre. Nekem különösen a második számú friz tetszett, mely egy folyón átvezető

gázlót ábrázol, amint emberi tömegek és kentaurok ostromolják. Ebben a munkában együtt van a dekorativ finomság és plasztikai kifejezésmód klasszikus ereje. A cselekvés, az emberi test belső akciójának éreztetésével a Vischer testvérek messze meghaladták a korukbeli német művészetet.

Még csak néhány napunk van hátra, aztán istenhozzádot mondunk a francia földnek.

Távozás előtt be kellett szereznünk egyetmást a patikában, többek közt, ha jól emlékszem, dióolajat. Beállítottam az egyik bizalmatkeltő gyógyszertárba, ahol őszintén megvallom, nagy meglepetés fogadott. Nem voltam ugyanis tisztában a helyi szokásokkal s egy kissé furcsán hatott rám, hogy egy romantikus frizurájú, fehérkabátos úr, mielőtt kimondhattam volna mit akarok, hirtelen karonragadott s bevezetett a mellékhelyiségbe. Ott ráállított egy mérlegre s csak miután szabályosan megállapította a testsúlyomat s erről írásos dokumentumot is állított ki, kérdezte meg tőlem, hogy tulajdonképpen mit is parancsolok? Ezt Franciaországban így csinálják. Kétségkivül kedves figyelem és nagyobb vásárlási hajlandóságot ébreszt az emberekben, akik ilyen fogadtatás után nem utasíthatják vissza olyan ridegen a szives kínálásokat, mint egyébként szeretnék. Magam is úgy jártam, hogy mielőtt jövetelem tulajdonképpeni tárgyára rátérhettem volna, máris egy üveg Houbigant boldog tulajdonosának mondhattam magamat.

Hanem dióolaj, az aztán nincs. Mit is gondolok, ezt készen nem szokták tartani, de ő rögtön csinál majd, foglaljak csak helyet. Erősen csodálkozó szemeket meresztettem, mert hatal-

mas bőbeszédűséggel igyekezett megmagyarázni, hogy az a szer, vagyis helyesebben dióolaj, amit ő most készít, felülmul minden mást, egyedülálló, páratlan, királya az olajoknak. Én csak annyit láttam, hogy háromféle üvegből is kevert össze gyanus szinű folyadékokat, azután felrázta, majd ismét kiöntötte az egészet, végre is egy fehéres mixtum kompositumot állított elém, nagy diadallal mondván:

— Voilá!

Hasztalan volt minden tiltakozás és protestáció, hogy ez nem lehet dióolaj, mert az barna és természetes produktum, el kellett fogadnom annak, aminek adta, mert különben bizonyára halálosan meg lett volna sértve. Meg is fogadtam, hogy nem teszem be többé itt a lábamat patikába! Általában úgy vettem észre, hogy Franciaországban az orvosi és gyógyszerészi pályán valahogy — nem szeretnék erős kifejezést használni — sokkal több a szabad művészet, mint nálunk s ennélfogva hangosabbak az elért sikerek, kiadósabbak az elért anyagi eredmények. Ugyanezt tapasztaltam Olaszországban is. Egy orvosbarátom mondta nekem egyszer az ötletes bon mot:

— Az ember csak három helyen lehet nyugodtan beteg: Budapesten, Bécsben, Berlinben.

Akkor csak mosolyogtam rajta, de a latin államokban szerzett tapasztalataim azóta meggyőztek róla, hogy nagyon is igaza volt.

Ennek a kis epizódnak az elmondásával a világért sem akartam megbántani Annecyt, ezt a kedves, régi várost, ahol nagyon jól éreztem magam s ahonnét sok kedves emléket viszek haza. (Haza! Hogy visz, ragad magával ez a szó, milyen magasságokba emel. Égek a türelmetlenségtől már, hogy otthon legyek, most már

nem tud lekötni se szépség, se hangulat, természet, vagy történelem, a magyar föld tárja felém karjait s milyen boldog leszek, ha majd átlépem a határt! Egyszerre megrohant, valósággal letepert ez a nosztalgia, aki ezt nem érezte, nem tudhatja, mi az igazán magyarnak lenni!)

Nem tudom mi kékebb Annecyben, a tó, vagy annak az öreg kisasszonynak a szelid isteni alázatossága, akivel megismertetett a véletlen, s hozzáteszem, a jószerencse, mert ha csak néhány percre is, részesévé tett a lélek sugárzó malasztjának. Felkerestük a Mademoiselle-t közvetlen elutazásunk előtt, hogy megkérjük, ő se felejtsen el bennünket, akik messzire megyünk s talán soha vissza nem térünk. Már 82 éves ez a kedves öreg teremtés, aki talán a Balsac irattáskájából maradt vissza. Csupa szerénység, szívjóság, könnyezik és szorongatja a kezünket, hogy hát miért is megyünk el? Emléket kérünk tőle, egy fényképet, amit majd mi fogunk megcsinálni. Egészen belepirul, de aztán leküzdi zavarát.

— Ó nagyon szivesen, természetesen, már ugyis több mint negyven éve nem voltam a fotografusnál. Egy percre bocsásson meg a Madame és a Monsieur, csak egy kissé rendbe szedem magam.

No lám — gondoltam — a kis öreg milyen hiú, még toilettet is csinál.

A következő percben már itt is van, egy elnyütt öreg imakönyvvel a kezében és egyszerűen, közvetlen magátólértődéssel megáll előttünk. Az imakönyv az egész toilett. S amint néz felénk, tiszta, ártatlan tekintetével, a várakozás ünnepélyességében, valami nagy dolgot érzek, egész lelkem mélyéig ható megilletődést. Mintha mennyei kék lepel volna az, amely

nemcsak az öreg kisasszony töpörödött, de nekem frissnek látszó alakját burkolja be ragyogásaival, hanem fényt áraszt az egész házra, az udvarra, mireánk is és elborit sugaras világossággal. Mintha Krisztus alakja suhant volna el fölöttünk. Megrendülten állok ott, szeretnék kezet csókolni a Mademoiselle-nek, de nem merek, bizonyosan megsértődnék. Ebben a percben egy lépéssel bizony közelebb jutottam Istenhez.

A gép elcsattant, de a negativot soha azóta se hivtuk elő. Azt hiszem, a lelkemben tisztában marad meg így ez a rembrandti kép.

A Mademoiselle megajándékozott bennünket egy kis kéményseprő figurával, utravalónak adta. A savoyai kéményseprők, akik egyébként a valóságban egészen fiatal legénykék, a leghiresebb szerencsehozók a világon. Mindenki ad emlékül a kedves emberének egy kis ramoneurt.

— Trés joli — mondotta a kisasszony s ebben megcsillant a francia esprit legmélyebb megszólalása.

Másnap már vágtattunk a Montblanc felé. A col des Aravis tájékán a gyerekek rhododendronokat dobáltak az autónkba. Ez a gyönyörű piros virág a francia Alpesek megfagyott vére. Hazahoztam belőlük egy csokrot, hátha fölengednek és pirosra festik Magyarország sápadt, szomorú arcát.

Tartalom.

	Oldal
Éjjeli találkozás. (Prológ is lehetne.)	5
Trianon után Páris felé	9
Két előadás	18
Megismerkedtem egy udvarhölggyel	27
Magyar dalt keresek Páris éjszakájában	45
Egy különös intervju	57
Napoleon sapkája Fontainebleauban	71
Egy kis vacsora-pacifizmus	89
A Város	98
A roueni esküvő, vagy Jeanne d'Arc menyegzője	111
Este várom a dagályt Le Hâvre-ban	122
A trouvillei crevette-halásztól lisieuxi Szent Terézig	130
Kiskirályok országútján	140
Zarándoklás Taine sírjához	153
Talloiresi séták	163
Grande Chartreuse-Grenoble	177
A vén kisasszony imakönyve	187

SZÉCHÉNYI TERÉZ

OSZK

Korvin Testvérek Budapest